

Elav Teadus 81

H. G. WELLS

LÜHIKE

MAAILMA AJALUGU

UUS-AEG

ELAV TEADUS № 81
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 30. SEPTEMBRIL 1938. № 9

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU III

H. G. Wells'ilt

on varem „Elavas Teaduses“ ilmunud:

ET nr. 15: Elu ja inimese
põlvnemine.

ET nr. 1: Suur Maailma-
sõda, selle järelaeg
ja inimsoo tuleviku-
sihid.

ET nr. 64: Lühike maa-
ilma ajalugu I.

ET nr. 68: Lühike maa-
ilma ajalugu II.

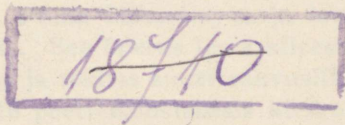
H. G. WELLS

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU

III

UUSAEG:
USUPUHASTUSEST MAAILMASÕJANI

Tõlkinud L. LOONE
Redigeerinud prof. P. TARVEL

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

2

155950

A-7963

I. Reformatsioon ja katoliku kirik.

Avastusreiside, antiikkultuuri uuestileidmise jms. tõttu toimuv Euroopa vaimne uuestisünd puudutas sügavasti katoliku kirikut. Temast lõi lahku üks liige ja säilinudki osa uuendus põhjalikult.

Oleme jutustanud, kuidas kirik jõudis peaaegu kogu kristluse autokraatsele juhtimisele XI ja XII sajandil ja kuidas XIV ja XV sajandil vähenes tema võim inimvaimu ja inimeste tegude üle. Oleme kirjeldanud, kuidas rahva usuline vaimustus, mis varem aegadel oli olnud kiriku tugi ja jõud, pöördus nüüd tema vastu ta uhkuse, jälitamiste ja võimutseva tsentralisatsiooni pärast, ja kuidas Friedrich II salakaval skeptitsism põhjustas vürstide kasvavat sõnakuulmatust. Suur skisma (kirikulõhe) oli tugevasti vähendanud kiriku usulist ja poliitilist aupaistet. Ja mässuvaim hakkas teda nüüd ründama mõlemalt poolt.

Inglase John Wiclif'i õpetus levis laialt kogu Euroopas. A. 1398 teaduslikult koolitatud tšehh Jan Hus pidas Praha ülikoolis sarja loenguid Wiclifi õpetuse kohta. See õpetus levis kiiresti ka väljaspool haritud kihte ja tekitas suurt rahvuslikku vaimustust. A. 1414—1418 peeti Konstantsis kirikukonksiili suure skisma lõpetamiseks. Hus kutsuti sellele konksiilile ja keiser lubas kindlustada tema julgeoleku, kuid ta

siiski vangistati, anti kohtu kätte süüdistatuna ketserluses ja põletati elusalt (1415). Selle asemel et rahustada böömlasi, see sündmus põhjustas Böömihussiitide mässu. See oli esimene järgnevast ususõdade sarjast, mis lõpuks killustasidki katoliku kristluse. Konstantsi kontsiili poolt ühendatud kristluse juhiks valitud paavst Martin V kuulutas böömi mässajate vastu ristisõja.

Seda väikest sitket rahvast rünnati üldse viies ristisõjas, mis aga kõik ebaõnnestusid. Kogu Euroopa varusolev toorus suunati Böömimaale XV sajandil, nii nagu see oli pöördunud valdeslaste peale XIII sajandil. Kuid erinevalt valdeslasist Böömimaa tšehhid haarasid endakaitseks relvad. Ja siinsete ristiseiklejate vägi valgus lahinguväljalt, niipea kui kuuldus hussiitide sõjavoorede müra ja kaugest laulmist; vahel nad isegi üldse ei oodanud ära võitlust (Domazlice lahing 1431). A. 1436 sobitas järjekordne kirikukontsiil Baselis hussiitidega kokkuleppe ja katoliku kirik nõustus järele andma mitmes tüliküsimuses.

Laastav katk oli XV sajandil tekitanud Euroopas suure ühiskondliku korralageduse. Lihtrahva hulgas valitsesid ääretu viletsus ja rahulolematuse. Inglismaal ja Prantsusmaal tekkis talupoegade mäss mõisnikkude ja rikaste vastu. Pärast hussiitide sõdu need talurahva rahutused tõsinesid Saksamaal ja omandasid usulise ilme. Samal ajal hakkas ühiskonna arengut mõjutama trükikunst. XV sajandi keskel hakati liikuvat tähestikku kasutama Hollandis ja Reinimail. Trükikunst levis Itaaliasse ja Inglismaale. Selle otseseks tulemuseks oli piiblite arvu ja leviku suurenemine ja laiaulatuslike populaarsete vaidluste võimaldumine.

Euroopa maailm muutus lugejate maailmaks sellises ulatuses, nagu seda ei olnud toimunud veel üheski senises ühiskonnas. See äkiline tavalise vaimu viljastumine selgete ideedega ja kergemini käsiteldava informatsiooniga toimus ajal, mil kirik oli

Martin Luther.

raskustes ning lõhenenud ega suutnud end mõjukalt kaitsta ja mil paljud vürstid otsisid abinõusid, kuidas nõrgendada kiriku valdusjõudu nende suurte rikkuste suhtes, mis talle kuulusid ta laialdasil aladel.

Saksamaal kirikuvaenuline rünnak koondus endise munga Martin Lutheri (1483—1546) isiksuse ümber, kes a. 1517 Wittenbergis alustas vaidlust mit-

mesuguste ortodoksaalsete õpetuste ja kommete vastu. Esialgu ta vaidles skolastikute eeskujul ladina keeles. Hiljem aga ta haaras uue relva, kirjasõna järele ja pöördudes tavalise inimese poole hakkas levitama oma vaateid üle kogu Saksamaa. Tehti katset teda maha suruda, nagu oli toimunud Husiga, kuid trükisõna oli muutnud olukordi ja Lutheril oli liiga palju avalikke ja salajasi sõpru Saksa vürstide hulgas, et teda oleks võinud tabada seesama saatus.

Nüüd, ideede mitmekesisustumise ja usu nõrgenemise ajastul, leidis palju valitsejaid, kes pidasid kasulikuks murda usulised sidemed oma rahva ja Rooma vahel. Nad püüdsid oma isikut tõsta rahvustatud religiooni juhiks. Inglismaa, Šoti, Rootsi, Norra, Taani, Põhja-Saksamaa ja Böömimaa eraldusid üksteise järele rooma kirikust. Ja nad on tänapäevani eraldatuks jäänud.

Mitme mainitud maa valitsejad hoolisid väga vähe oma alamate moraalsest ja intellektuaalsest vabadusest. Nad kasutasid oma rahvaste usulisi kahtlusi ja opositsioonimeelsust selleks, et neid õhutada Rooma vastu, kuid niipea kui lõhe oli toimunud ja valitsuse juhitud rahvuslik kirik loodud, püüdsid nad rahvaliikumisi saada oma mõju alla. Kuid Jeesuse õpetusele on alati olnud omane imeline vitaalsus, otsene toetumine inimese enesest lugupidamisele ja õiglustundele, mis võib ületada igasuguse lojaalsuse ja iga-suguse alistumise nii kiriklikul kui ka ilmlikul alal. Kõik need vürstlikud kirikud viisid eraldudes kaasa rea sekte, kes ei sallinud ei vürsti ega paavsti vahetalitust inimese ja tema jumala vahel. Inglismaal ja Šotimaal näiteks oli sekte, kes kindlasti pidasid kinni piiblist kui ainsast juhitud elus ja usuasjus. Nad tõrkusid alistumast riigikiriku distsipliinile. Inglismaal

neid nimetati nonkonformistideks (riigiusust erineva usu poolehoidjaiks). Cromwelli juhtimisel nad mängisid väga suurt osa oma maa poliitikas XVII ja XVIII sajandil. Inglismaal nende vastu-

Cromwell.

meelsus kiriku vürstliku pea vastu ulatus kuningas Charles I hukkamiseni (1649), ja üksteist õnnelikku aastat Inglismaa oli vabariik nonkonformistide valituse all.

Seda suure osa Põhja-Euroopa eraldumist katoliku kirikust tavaliselt nimetatakse usupuhastuseks

ehk reformatsiooniks. Kuid nende kaotuste põrutus ja pinge põhjustasid peagu sama suuri muutusi katoliku kirikus eneses. Kirik uuendati ja uut vaimu tuli ta ellu. Selle elustumise domineerivamaks kujuks on noor hispaania sõdur Inigo Lopez de Recalde, rohkem tuntud aga Ignatius Loyola' nime all. Pärast mõningaid romantilisi üritusi ta sai preestriks (1538) ja tal lubati asutada Jeesuse Ordu, mis oli katseks üle tuua sõjalise distsipliini rüütellikke pärimusi kirikuteenistuse alale. Jeesuse Ühing ehk jesuiitide ordu muutus maailma suurimaks õpetavaks ja misjonitööd harrastavaks ühinguks. Ta kandis kristluse Indiasse, Hiinasse ja Ameerikasse. Ta peatas katoliku kiriku kiire kõdunemise. Ta tõstis hariduslikku taset kogu katoliku maailmas; ta tõstis katolikuusulise intelligentsi taset ja elustas igal pool katoliikluse teadvust; ta õhutas protestantlikku Euroopat võitlema katoliku maailmaga hariduslikes püüdeis. Tänapäeva jõuline ja ründav katoliku kirik on suuresti selle jesuiitliku uuestisünni tulemus.

II. Keiser Karl V.

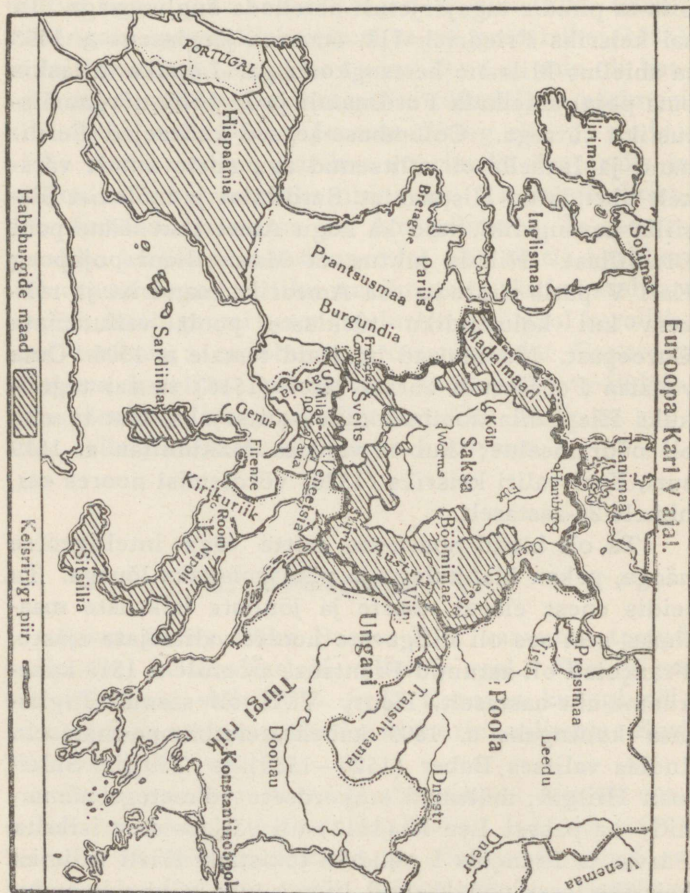
Saksa Rahva Püha Rooma Riik saavutas teatud haripunkti keiser Karl V valitsuse ajal. Karl V on erandlikemaid valitsejaid, keda Euroopa kunagi näinud. Mõnda aega ta näis olevat suurim valitseja Karl Suure aegadest saadik.

Tema suurus ei olnud ta oma teene. See oli enamikus ta vanaisa keiser Maximilian I (1459—1519) loodud. Mõned perekonnad on võidelnud, teised on intrigeerinud endale võidu saavutamiseks; Habsbur-

gid abiellusid. Maximilian alustas oma karjääri Austria, Steieri ja osa Elsassiga; ta abiellus — ta abikaasa nimi pole meile oluline — Madalmaade ja Burgundiaga. Suurema osa Burgundiast ta kaotas pärast oma naise surma, kuid ta säilitas Madalmaad. Siis ta püüdis tagajärjetult abielluda Inglismaaga. Ta sai keisriks Friedrich III, oma isa järglasena a. 1493 ja abiellus Milaano hertsogkonnaga. Lõpuks ta laskis oma pojalt abielluda Ferdinandi ja Isabella nõrgamõistusliku tütreaga. Columbase-aegsed valitsejad Ferdinand ja Isabella ei valitsenud aga mitte ainult värskest ühendatud Hispaaniat, Sardiiniat ja mõlemat Sitsiilia kuningriiki, vaid ka kogu Ameerikat lääne pool Brasiiliast. Niisiis juhtus, et Maximiliani pojapoeg Karl V päris suurema osa Ameerika mandrist ja rohkem kui kolmandiku türklaste poolt vallutamata Euroopast. Madalmaad langesid temale a. 1506. Oma vanaisa Ferdinandi surma järel (1516) ta sai tegelikuks Hispaania dominioonide valitsejaks, sest ta ema oli nõdrameelne; kui ta vanaisa Maximilian a. 1519 suri, Karl valiti keisriks (1520) võrdlemisi noores eas, nimelt 20-aastaselt.

Ta oli blond noormees, mitte väga intelligentse näoga, paksu ülahuulega ja pika kohmaka lõuaga. Ta leidis enese elavat noorte ja jõuliste isiksuste maailmas, sest see oli hiilgavate noorte valitsejate ajastu. François I oli astunud Prantsuse troonile a. 1515 kahekümne-ühe-aastaselt, Henry VIII oli saanud Inglismaa kuningaks a. 1509 kaheksateistkümne-aastaselt. Indias valitses Baber (1526—1530) ja Türgis Suleiman Hiilgav, mõlemad erakordsete võimetega monarhid; ka paavst Leo X (1513) oli väljapaistev isiksus. Paavst ja François I püüdsid takistada Karli valimist keisriks, sest nad kartsid liiga suure võimu koondu-

mist ühe isiku kätte. Nii François I kui ka Henry VIII pakkusid end kandidaatideks, kuid pikaajaline (alates aastast 1273) Habsburgi soost keisrite traditsioon ja mõjukad altkäemaksud kindlustasid Karlile pääsu troonile.

Esiialgu noormees oli ainult hiilgav nukk oma ministrite käes. Aegamööda ta hakkas end maksma panema ja võimu enda kätte koondama. Ta hakkas mõistma oma kõrge seisundi ähvardavaid keerdkäike. Sest see seisund oli sama ebakindel, nagu see oli hiilgav.

Oma valitsemise algusaegadest peale tal tuli tegelda Lutheri kihutustööga Saksamaal. Keisril oluks põhjusi pooldada paavstivaenulisi reformaatoreid, sest oli ju paavst suhtunud eitavalt tema valimisse troonile. Kuid Karl oli kasvanud Hispaanias, kõige katoliiklikumal maal, ja pöördus Lutheri vastu. Nii tekkis tal konflikt protestantlike vürstide ja eriti Saksi kuurvürstiga. Ta leidis end avaneva lõhe äärel, mis ähvardas lõhkuda kõdunenud kristliku ehitise kaheks võitlevaks laagriks. Ta püüded seda lõhet sulgeda olid pingutavad, ausad ja — tagajärjetud. Lisaks tekkis Saksamaal ulatuslik talupoegade mäss, mis põimus üldise poliitilise ja usulise rahutusega. Ja neid seesmisi raskusi keerustasid idast ja läänest tulevad välisvaenlaste rünnakud. Läänes asus Karli temperamentne võistleja François I, idas pidevalt edasitungivad türklased, kes olid jõudnud juba Ungarisse ja olles liidus François'ga tahtsid nõuda lõive mõningailt Austria mailt. Karlil olid vabalt kasutada Hispaania sõjavägi ja rahad, kuid oli äärmiselt raske saada mõjukat rahalist toetust Saksamaalt. Nii keerustas ta ühiskondlikke ja poliitilisi muresid veel rahaline kitsikus. Ta oli sunnitud algama laastavaid rahalaenamisi.

Üldiselt siiski Karl koos oma liitlase Henry VIII oli edukas François I ja türklaste vastu. Nende peamiseks lahinguväljaks oli Põhja-Itaalia; mõlemapoolsed juhid olid loiid; edasitungid ja taganemised

olenesid suuresti lisavägede päralejõudmisest. Saksa vägi tungis Prantsusmaale, ei suutnud vallutada Marseille'd, taganes Itaaliasse, loovutas Milaano ja piirati ümber Pavias. Pavia piiramine oli pikk ja edutu. Värskete Saksa vägede päralejõudmisel prantslased võideti, François I sai haavata ja langes vangi. Kuid pärast seda paavst ja Henry VIII pöördusid Karli vastu, kartes liiga suure võimu koondumist viimase kätte. Milaanos seisvad Saksa väed, kellele palk maksmata, sundisid oma juhti üritama röövretke Rooma. Nad vallutasid linna ja laastasid ta (1527). Rüüstamise ja tapmise ajal paavst leidis varju Inglislossis. Lõpuks ta vabanes Saksa vägedest, makstes neile 400.000 tukatit. Kümme segast võitluste-aastat olid vaesestanud kogu Euroopa. Lõppeks keiser osutus võidukaks Itaalias. A. 1530 kroonis paavst ta Bolognas. Ta oli viimne Saksa keiser, kellele sai osaks selline kroonimine.

Vahepeal türklased tegid suuri edusamme Ungaris. Võitnud ja tapnud Ungari kuninga a. 1526, nad said eneste kätte Budapesti ja a. 1529 Suleiman Hiilgav peaaegu vallutas Viini. Keiser oli suures mures nende edasitungide pärast ja tegi kõik mis võimalik, et türklasi tagasi tõrjuda, kuid tal oli äärmiselt raske üksmeelele sundida Saksa vürste, kes ei hoolinud neidki ähvardavast ühisest vaenlasest piiril. François I oli mõnda aega lepitamatu ja tekkis uus Prantsuse sõda; kuid a. 1538, pärast seda, kui Karl oli laastanud Lõuna-Prantsusmaa, ta suutis saavutada François' sõbralikuma suhtumise. François I ja Karl V sõlmisid liidu türklaste vastu. Kuid Saksa protestantlikud vürstid, kes olid otsustanud eralduda Roomast, löid keisrivastase Schmalkaldeni liidu ja, selle asemel et üritada suurt sõjakäiku Ungari taasvalluta-

miseks kristlusele, Karl pidi valmistuma eelseisvaks seesmiseks võitluseks Saksamaal. Sest heitlusest nägi Karl ainult algust. Sellest kujunes pikaajaline vürstidevaheline võitlus, mis kord arenes leegitsevaks sõjaks ja laastamiseks, kord alanes intriigideks ja diplomaatilisteks keerkäikudeks. Vürstide alanud tülitsemine ja võitlused kestsid sajandeid ja laastasid Kesk-Euroopat ikka ja jälle peagu XIX sajandini.

Näib, et keiser ei mõistnud tõelisi põhjusi, mis peitusid nende rahutuste taga. Tema oli oma aja ja seisuse kohta väga väärikas mees ja näis pidavat usulisi lahkavamusi, mis käristasid Euroopa sõdivaiks maalapikesteks, tõeliseks teoloogiliseks vastuoludeks. Ta kutsus kokku maapäevi ja kirikukogusid, kus tehti asjatuid katseid saavutada lepitust. Uuriti ja kaaluti dogmasid ja usutunnistusi. Nürnbergi rahu, kokkulepe Regensburgi riigipäeval, Augsburgi usurahu jt. on ainult mõned näited üksikuist asjust, mis tegid rahutuks keisri murerohket elu. Tõsiasi on, et vaevalt ükski selleaegseist Euroopa valitsejaist ja vürstidest toimis usulistel motiividel. Maailmas laialt levinud usuline rahutus, lihtrahva iha tõe ja ühiskondliku õigluse järele, hariduse tõusev tase — kõik need asjaolud olid ainult relvadeks vürstlikule diplomaatiale. Inglise kuningas Henry VIII, kes oli alanud oma karjääri raamatuga ketserluse vastu ja saanud paavstilt tasuks tiitli „usukaitsja“, ühines protestantlike vürstide seltskonnaga, soovides lahutada oma esimesest naisest, et abielluda noore daami Anne Boleyn'iga, ja ihaldas ühtlasi Inglise kiriku suuri rikkusi. Rootsi, Taani ja Norra olid samuti juba üle läinud protestantide poolele.

U s u s õ d a S a k s a m a a l algas a. 1546, mõned kuud pärast Martin Lutheri surma. Protestantlik Saksi

vägi kaotas rängasti Lochau juures. Keisri tähtsamat ülejäänud vaenlast Hesseni Philippi õnnestus vangistada reetmise tõttu ja türklasist vabaneti iga-aastase lõivu lubamisega. A. 1547 suri — keisri suureks kergenduseks — François I. Ja samal aastal Karl sõlmis oma vastastega kokkuleppe, mille abil püüdis suure pingutusega saavutada rahu seal, kus rahu ei olnud. A. 1552 puhkes uuesti sõda Saksamaal ja ainult kiire põgenemine Innsbruckist päästis Karli vangistusest. Passau lepinguga a. 1552 algas järjekordne ebakindel vaheaeg...

Sellised on keisririigi poliitika peajooned kolmekümne kahe aasta jooksul. On huvitav, kui täielikult Euroopa vaim keskendus sellele võitlusele ülevõimu pärast Vanas Maailmas. Ei türklastel, prantslastel, inglastel ega sakslastel polnud veel tekkinud poliitilist huvi suure Ameerika mandri vastu ega mõistetud veel Aasiasse viivate uute mereteede tähtsust. Ja Ameerikas sündis suuri asju: käputäie meestega oli Cortez vallutanud Hispaaniale suure Mehhiko riigi; Pizarro oli ületanud Panama maakitsuse (1530) ja alistanud teise imedemaa Peruu. Kuid need sündmused ei tähendanud Euroopale veel midagi muud kui kasulikku ja ergutavat hõbeda juurdevoolu Hispaania riigilaekasse.

Pärast Passau lepingut Karl hakkas avaldama silmapaistvat ja kummalist originaalsust. Ta oli nüüd täiesti tüdinud ja pettunud oma keiserlikust vägevusest. Teda haaras talumatu tühisuse tunne, nähes Euroopa võitlust võimu pärast. Ta polnud kunagi omanud väga head tervist, ta oli loomu poolest mugavusele kalduv ja kannatas rängasti reuma käes. Ta loobus troonist. Oma õigused Saksamaale ta loovutas oma vennale Ferdinandile, Hispaaniast ja

Madalmaist ta loobus oma poja Philipi kasuks. Siis, mingis suurejoonelises kibestuses, ta tõmbus tagasi Juste'i kloostriisse, mis asetses Tajo jõe orust põhja

Karl V.

pool¹⁾ olevas mäestikus tamme- ja kastanimetsade keskel. Seal ta suri a. 1558.

On palju sentimentaalses toonis kirjutatud sellest tagasitõmbumisest, sellest väsinud hiiglase maailmast pöördumisest, karmist üksindusest ja rahu otsimisest Jumalas. Kuid Karli varjupaik polnud üksildane ega karm. Tal oli kaasas ligi 150 teenrit, ta eluase omas kuningliku lossi toredust ja igasuguseid naudinguvõimalusi, seejuures puudusid õukonna mured ja Philipp II oli kohusetruu poeg, kellele isa nõuanne oli käsuks.

Ja kuna Karl oli kaotanud elava huvi Euroopa asjade vastu, leidis teisi lähemaid küsimusi, mis teda erutasid.

„Peagu igapäevases kirjavahetuses Quixada' või Gaztelu' ja Valladolidi riigisekretäri vahel leidis vaevalt mõni kiri, mis ei pööranud enam või vähem tähelepanu keisri söömisele või haigusele... On tõesti haruldane, et sellised küsimused moodustavad riikliku kirjavahetuse peasisu. Sekretäril kindlasti ei olnud kerge tõsiseks jääda lugedes saadeti, milliseis poliitika ja kokakunst olid nii imelikult segatud. Valladolidi ja Lissaboni vahel ühendustpidavale käskjalale tehti korraldus oma teekonnal ring teha, et läbida Jarandilla ning hankida toiduaineid keiserlikule lauale. Neljapäeval ta pidi tooma kalu järgnevas paastupäevaks: oma lähema naabruse forelle Karl pidas liiga väikesteks ja laskis endale saata suuremaid Valladolidist. Igat sorti kalad maitseid talle, samuti kõik, mis kuidagi sarnanes kalaga. Angerjatel, konnadel ja austreil oli väljapaistev koht keisri toidukaardil. Kalakonservid ja eriti anšoovis olid väga armastatud ja ta kahetses, et ei olnud toonud suuremaid tagavarasid Madalmailt. Ja angerjapasteet oli talle tõeliseks lemmikroaks...“²⁾

A. 1554 Karl saavutas paavst Julius III bulla, mis tal lubas loobuda paastumisest: ta võis katkestada paastumise vara hommikul isegi siis, kui ta kavatses minna armulauale.

Söömine ja toherdamine! See oli tagasipöördumine primitiivsusse. Karl ei olnud kunagi omaks võtnud harju-

---

1) Estremaduras Hispaanias.

2) W. H. Prescott'i lisa W. Robertsoni *Karl V ajaloole*.

must lugeda, kuid Karl Suure eeskujul ta laskis endale ette lugeda söögiajal ja, nagu üks kroonik jutustab, taotses teha „õrnu ja taevalikke kommentaare“. Seekõrval ta lõbus-
tas end mehaaniliste leludega, kuulas muusikat või jutlusi ja vahel tegeles temani ulatuvate riigiasjadega. Kuninganna surm, kellesse ta oli väga kiindunud, juhtis ta mõtted usu-
asjule, mis tema juures omandasid pedantse ja tseremoniaalse iseloomu: igal reedel ta piitsutas end Lentis veriseks koos teiste munkadega. Need harjutused ja suurenev reuma val-
landasid Karlis vagatsemist, mida varemalt olid piiranud poliitilised kaalutlused. Protestantliku õpetuse ulatumine lähedasse Valladolidi erutas teda metsiku vihani. „Õelge suurinkvisiitorile ja ta nõukogule minu poolt, et nad oleksid oma kohal ja paneksid kirve kurja juurele, enne kui see edasi areneb.“... Ta väljendas arvamist, kas poleks selle musta asja puhul parem loobuda tavalisest kohtupidamise korrast ja üldse mitte osutada halastust: „et andestatud süüdlasel üldse poleks võimalust korrata oma kuritegu“. Ta soovitas ees-
kujuks võtta tema enese teotsemisviisi Madalmais, „kus kõik, kes jäid kangekaelselt oma eksiarvamustele, põletati elusalt, ja neil, kes oma süüd kahetsesid, löödi pead otsast“.

Ja peaaegu sümboolsena tema kohale ja osale ajaloos tundub ta tegelemine matustega. Tal näis olevat alatead-
vuslik tunne, et midagi suurt oli Euroopas surnud ja hädasti vajas matmist, et oleks nagu vaja olnud millegi kohta kirju-
tada: *Lõpp, aegunud*. Ta mitte ainult ei võtnud osa igast juhtuvast matusest Juste'is, vaid ta laskis matusetoiminguid pidada ka eemalsurnute kohta; ta pidas matusetalitust oma naise mälestuseks tema surma aastapäeval ja lõpuks ta pü-
hitses iseene matuseid.

„Kirik kaeti mustaga ja tuhandete vahaküünalde valgus oli vaevalt küllaldane pimeduse hajutamiseks. Kloostriven-
nad oma kloostriõivastises ja keisri kodakondsed, rõivasta-
tud leinajaina, kogunesid keset kirikut asetseva mustaga kaetud hiigelkatakfalgi ümber. Selle järel toimus matusetalitus. Ja süngete munkade kaebelauludega koos tõusid taeva poole palved lahkunud hinge eest, et ta vastu võetaks õndsate elu-
asemeisse. Kurblikud pealtvaatajad olid liigutatud pisaraini oma isanda matusepildi kujutlemisest — või ka kaastund-
musest, mida pidi esile kutsuma see inimliku nõrkuse kahet-
susväärne vaatepilt. Mähituna musta mantlisse ja hoides käes põlevat küünalt segunes Karl õukondlastega ja oli ise-
enda ärasaatmise pealtvaatajaks. Kurva tseremoonia lõpul aetas Karl preestri kätte vahaküünla: see pidi tähistama tema hinge täielikku andumist Kõigevägevamale.“

Kaks kuud pärast seda maskeraadi ta oli surnud. Ja Püha Rooma riigi lühike suurusaeq suri koos temaga. Ta riik oli juba jaotatud ta venna ja poja vahel. Püha Rooma riik püsis ju pingutusega küll Napoleon I päevini, kuid invaliidina ning surijana.

III. Poliitiliste katsetuste ajastu; ainuvalitsusest, parlamentidest ja vabariiklusest Euroopas.

Katoliku kiriku võim oli murtud, Püha Rooma riik elas üle äärmist langust. Euroopa ajalugu alates XVI sajandist on lugu rahvaste hämarast kobamisest mingi parema valitsusviisi poole, mis sobiks paremini uutesse esilekerkivaisse olukordadesse. Vanas Maailmas oli pikemate ajavahemikkude järel toimunud dünastiate vahetusi ja isegi valitseva rassi ja keele vahetusi, kuid monarh ja kiriku kasutatud valitsemisvorm olid püsinud stabiilsetena, ja veelgi stabiilsem oli igapäevane eluviis. Moodsas Euroopas on dünastiate vahetused alates XVI sajandist ebatähtsad. Huvi paeluvad laiaulatuselised ja järjest suurenevad katsed muuta ühiskonna poliitilist ja sotsiaalset organisatsiooni.

Maailma ajalugu alates XVI sajandist oli, nagu öeldud, inimsoo alateadvuslik katse kohandada oma poliitilisi ja sotsiaalseid vorme uute olukordadega. Seda kohandumist raskendas asjaolu, et välised olukorrad muutusid pidevalt suureneva kiirusega. Ja kohandumisprotsess ise toimus enamasti vastumeelselt (sest inimene tavaliselt vihkab vägivaldseid muutusi) ja jäi ikka enam ja enam maha välisolude muutmisest. Alates XVI sajandist inimsoo ajalugu jutustab, kuidas poliitilised ja sotsiaalsed institutsioonid

muutuvad järjest selgemini ebasobivaks, vähem mugavaks ning tülikamaks ja kuidas aeglaselt ja vastumeelselt taibati, et on vaja teadlikult ning järelemõeldult ümber korraldada inimühiskonna ehitus vastavalt uutele nõuetele ja võimalustele, mis erinesid kõigist senisest kogemustest.

Millised olid siis inimese tingimustes toimunud muutused, mis hävitasid riigi, preestri, talupoja ja kaupmehe võimu tasakaalu, mis oli hoidnud Vana Maailma omamoodi töötavas rütmis mitmete sajandite jooksul ja mida olid häirinud ainult aeg-ajalised barbarite vallutusretked?

Nad on mitmekesised ja mitmepalgelised, sest inimlikud vahekorrad on alati keerukad, kuid peamiselt muutustel näib olevat üks põhjus, nimelt üha suurenev välise maailma ja looduseaduste tundmaõppimine. Esialgu said sellest osa ainult väikesed haritlasgrupid, kuid viimase 500 aasta kestel üldharidus levis kiiresti üha laiemais rahvakihtides.

Esimeseks suuremaks muutuseks ühiskondliku ja poliitilise elu alal oli antiikmaailmas kirjatehnika lihtsustamine ja laiaulatuslik tarvituselevõtt, mistõttu suuremad riigid ja ulatuslikumad liidud muutusid teostatavaks ja paratamatuks. Järgmiseks sammuks oli hobuse ja hiljem kaameli tarvituselevõtt transportvahendena; ratassõidukite ilmumine, teedevõrgu tihenedamine ja sõjatehnika areng tänu rauamulla avastamisele. Siis järgnesid sügavad majanduselised murrangud münditud raha leiutamise tagajärjena: see mugav, kuid hädaohtlik vahend muutis põhjalikult seniseid olukordi võlasuhete, omandiõiguse ja kaubanduse alal. Riikide ulatus ja võim kasvasid ja vastavalt sellele ka inimvaim. Toimus kohalikkude jumaluste kadumine, tulid teokraatia (preestritevalitsuse) ajastu

ja suurte maailmausundite õpetused. Alustati allikate- ja mõistusepäraast ajaloo ja maateaduse kirjutamist; inimene taipas esmakordselt oma sügavat teadmatust ja algas süstemaatilist teaduslikku tööd ja uurimist.

Kreekas ja Aleksandrias hiilgavalt alustatud teaduseline tegevus katkestus mõneks ajaks. Germaani barbarite rünnakud, mongoli rahvaste tung läände, vappustavad usulised muutused ja suured katkud pingutasid määratult ühiskondlikku ja poliitilist korda. Kui sellest kokkupõrgete- ja segaduste-ajastust uuesti kerkis tsivilisatsioon, siis ei olnud orjapidamine enam ühiskondliku elu aluseks ja esimesed paberiveskid valmistasid uut vahendit suurejooneliseks ja laiaulatuseliseks kultuuri levimise võimaldamiseks. Ja aegamööda alustati uuesti teaduslikke uuringuid kõigil poolelijäänud aladel.

Ja nüüd, XVI sajandist alates, toimus süstemaatilise mõtlemise paratamatu tulemusena rida leiutisi ja avastisi, mis suuresti mõjutasid inimeste omavahelist suhtlemist ja koostööd. Nad kõik taotlesid laiemat tegevusvälja, suuremaid vastastikuseid kasusid või kahjusid ja ilmusid kiiremini ja kiiremini. Inimvaim ei olnud ette valmistatud millekski selletaoliseks. Kuni suured katastroofid XX sajandi algul virgutasid rahvad teadlikule mõtlemisele, on ajaloolasil väga vähe jutustada sihiteadlikest katseist kohandada ühiskonna elu uute olukordadega, mida lõi kasvav leiutiste tulv. Viimase nelja sajandi ajalugu tuletab meelde lugu vangist, kes magab sellal, kui teda kaitsev ja takistav vangla süttib, ja kes selle asemel, et ärgata ja näha ähvardavat hädaohtu ning kasutada avanevaid võimalusi, ainult liigateleb kohmakalt ja rahutult, toites tule soojuse ja pragisemisega vanu ebamääraseid unelmaid.

Et ajalugu ei ole mitte üksikute isikute, vaid ühiskondade elulugu, siis endastmõistetavalt ka leiutised, mis puudutavad liiklemist, omavad suurimat tähtsust ajaloo ürikuis. XVI sajandil on esmajärgulisteks uudisteks trükipaber ja meresõiduks kõlvuline merikompassi tarvitav purilaeve. Esimene odavnes, levis ja revolutsioneeris õpetamist, teatmeasjandust, vaidluskunsti ja kõiki poliitilise teotsemise põhialuseid. Teine leiutis muutis maakera üheks tervikuks. Kuid peagu sama tähtsad on laskeasjanduse areng ning suurenev püssirohu kasutamine, mille mongolid olid esmakordselt toonud läände XIII sajandil. Püssirohi hävitas suurnike losside ja müüridega piiratud linnade puutumatus. Püssid pühkisid ära feodalismi. Konstantinoopol langes püssitule all. Mehhiko ja Peruu langesid Hispaania püsside terrori ees.

XVII sajand nägi süstemaatilist teadusliku kirjanduse arengut, mis oli eelmisest küll vähem silmatorkav, kuid kaugelt viljakam uuendus. Selle edusammu väljapaistvam juht oli Sir Francis Bacon (1561—1626), hiljem Inglise peaminister. Ta oli teise inglase, Colchesteri eksperimentaalfilosoofi doktor William Gilbert'i (1540—1603) õpilane ja võib-olla mõtete väljendaja. See teine Bacon, nagu esimenegi, jutustas tähelepanu ja eksperimendi tähtsust ja kasutas hoogsat ja viljakat utoopilise jutustise vormi (*Uus Atlantis*), et väljendada oma suurt unistust — teadusliku uurimise sihikindlat harrastamist¹⁾.

Peagi asutati Kuninglik Ühing Londonis, Firenze

---

1) Pikemalt vt. W. Durant, Lood filosoofia ajaloost II. Elav Teadus nr. 56. Tartu, 1936.

Ühing ja hiljem muidki rahvuslikke ühinguid, mis pidid toetama teaduslikku tööd ja soetama avaldamis- ja vahetusvõimalusi saavutatud teadmistele. Need Euroopa teaduslikud ühingud said allikaiks mitte ainult loendamatuile leiutistele, vaid rajasid ka hävitava kriitika grotesksele teoloogilisele ajaloo seletamisele, mis oli halvanud inimvaimu vabadust mitmete sajandite jooksul.

Ei XVII ega XVIII sajand näinud nii otseselt inimühiskonda revolutsioneerivaid uuendusi kui trükkunst ja ookeanilaev, kuid kogu aja toimus pidev teadmiste ja teadusliku energia hankimine, mis kandis vilja alles XIX sajandil. Jätkus maailma kaardistamine ja uurimine. Tasmaania, Austraalia ja Uus-Meremaa ilmusid maakaardile. Inglismaal hakati XVIII sajandil kasutama kivisöekoksi metallide ümbertöötamisel. See tõi kaasa märgatava rauasaaduste odavnemise ja võimaldas valmistada neid suuremal määral kui varemalt, millal raua sulatamiseks kasutati puusütt. Algas moodsa masinaajastu koidik.

Nagu mingi taevalik puu kannab teadus pungi, õisi ja vilja samaaegselt ja kestvalt. XIX sajandi algusega algab teaduse lõikusaeg, mis võib-olla ei lakka enam iialgi. Esialgu avastati aur ja teras, raudtee, ookeaniaurik, suured sillad ja ehitised, peagu piiramatu võimuga masinaid; sai võimalikuks rikkalikult rahuldada igat inimese ainelist vajadust; edasi selgusid veelgi üllatavamad väljavaated, kui inimesele avanesid elektrisjanduse varjatud varad...

Võrdlesime inimese ühiskondlikku ja poliitilist elu alates XVI sajandist magava vangiga, kes lamab ja uneleb ajal, kui vangla ta ümber põleb. XVI sajandil Euroopas kestis ikka veel Ladina impeeriumi unelma, nähti und katoliku võimu alla ühen-

datud Pühast Rooma riigist. Kuid nii nagu sageli mingi kontrollimatu jõud toob meie unedesse kõige mõttetumaid ja hävitavamaid lisanguid, nii näeme, et sellesse unne on heidetud keiser Karl V magav nägu, kuna Inglise kuningas Henry VIII ja Luther kisuvad tükideks katoliku maailma ühtsust.

XVII ja XVIII sajandil unistati absoluutsest monarhiast. Euroopa ajalugu nendel sajanditel jutustab mitmete variantidega püüdeist kindlustada monarhiat, muuta teda absoluutseks, laiendades oma võimu nõrgemaile naaberaladele. Kuid neile valitsejate autoritaarseile nõudeile avaldavad kindlat vastupanu esiteks maaomanikud, siis väliskaubandus ja — omatööstuse kasvamisega — ka uus kaubanduslik ja rahanduslik klass. Kummalgi pool ei jõutud täieliku võiduni: ühal jääb peale kuningas, teisal aga paneb eravaranduse omanik maksma oma võimu. Mõnel juhul kuningas muutub oma rahvusliku maailma päikeseks, kuna lähemas naabruses tüse kaupmeesteseisus säilitab vabariigi. Selline lai erinevuste skaala näitab, kui juhuslikud olid tolle aja mitmekesised valitsusvormid.

Väga sagedane kuju neis rahvuslikes draamades on kuninga minister, veel katoliku-usulistest maades sageli prelaat, kes seisab kuninga taga, teenib teda ja valitseb teda oma asendamatute teenetega.

Siinkohal on võimatu üksikasjuni jälgida neid rahvuslikke võitlusi. Hollandi kauplev rahvas muutus protestantlikuks ja vabariiklikuks ja heitis eneselt Karl V poja, Hispaania kuninga Philipp II valitsuse. Inglismaal Henry VIII ja ta minister Wolsey, kuninganna Elisabeth ja ta minister Burleigh panid aluse absolutismile, mille aga hävitasid James I ja Charles I lollused. Charles I hukati reetmise eest

oma rahva poolt (1649). See oli uudsuseks Euroopa poliitilises mõtteilmas. Tosina aastaid (kuni 1660) Inglismaa oli vabariik; hiljemgi kroon oli ebamääraseks võimuallikaks ja suuresti varjutatud parlamendist, kuni George III (1760—1820) tegi pingutavaid

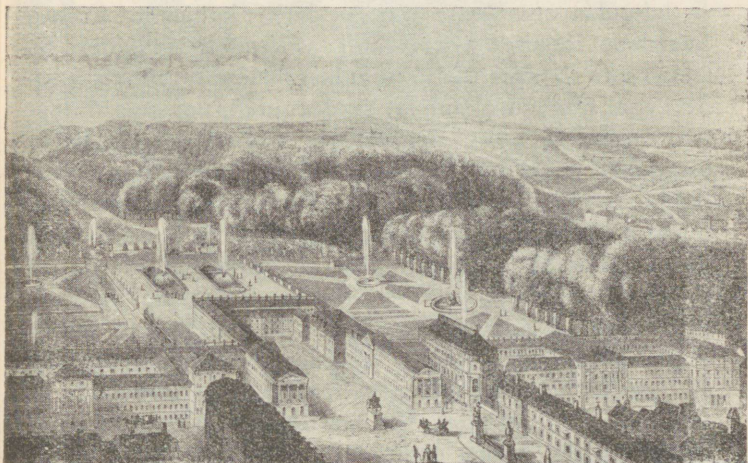

Elisabeth.

ja ainult osaliselt õnnestunud katseid tema hiilgust jalule seada. Prantsuse kuningas oli kõige edukam Euroopa valitseja ainuvalitsuse teostamise alal. Kaks suurt ministrit, Richelieu (1585—1642) ja Mazarin (1602—1661), arendasid täiuslikkuseni krooni võimu

selles riigis ja „suure monarhi“ Louis XIV pikk valitusaeg (1643—1715) ning väga väljapaistvad võimed soodustasid omalt poolt seda protsessi.

Louis XIV oli tõesti Euroopa valitseja musterkuju. Ta oli oma piires haruldaste võimetega kuningas; tema auahnus oli suurem kui ta madalamad kired ja ta juhtis oma riiki pankroti suunas, ühendades vaimuka välispoliitika sellise viimisteldud väarikusega, mis tänapäevalgi sunnib meid imetlema. Tema vahetuks sooviks oli laiendada Prantsuse võimu Reinini ja

Versaille loss.

Püreneedeni ja omandada Hispaania Madalmaad; oma kaugema unistusena ta nägi Prantsuse kuningaid Karl Suure järglasina mingis ümbervormitud Pühas Rooma riigis. Ta muutis altkäemaksu peagu sõjapidamisest tähtsamaks riiklikuks toiminguks. Inglise kuningas

Charles II maksis talle, samuti ka alamal kirjeldatavad Poola aadlikud. Tema raha, või õieti Prantsuse maksu- maksjate kihtide raha, jätkus paljuks. Kuid Louis XIV peamiseks harrastuseks oli l u k s u s. Tema suur loss Versaille's oma salongide, koridoride, peeglite, terras- side, allikate, parkide ja väljakutega oli kogu maailma kadeduse ja imetluse objektiks.

Louis XIV kutsus esile üldise järeleaimamise. Iga Euroopa kuningas ja vürstikene ehitas oma Versaille'- sid nii suurte ülekulutustega, kui ta alamad ja kre- diidid vähegi lubasid. Igal pool aadel ehitas ümber ja laiendas oma losse uue eeskuju kohaselt. Arenes laialdane ilusate ja hoolikalt väljatöötatud riiete ja sisustuste tööstus. Kunstipäraseid luksusartikleid too- deti igal pool: alabastrist skulptuurid, portselanitöös- tus, kullatud puu-, metalli- ja peennahatööd, palju muusikat, suurejooneline maalimine, ilutrükk ja köite- kunst, peenkeramik ja valitud veinide valmistamine leidsid laialdast harrastamist. Peeglite ja ilusa mööbli vahel liikusid imelikud „härrad“ pikis puuderdatud parukais, siidis ja pitsides, kõrgetel punastel kontsa- del, toetudes üllatavaile jalutuskeppidele; ja samas veel imelikumad „daamid“ puuderdatud juuksetornide all, kandes seljas määratuid traatidel püsivaid siid- ja sametkangaid. Kõige selle keskuseks oli Suur Louis, oma maailma päike, ebateadlik neist nälginud, paha- seist ja kibedaist nägudest, mis jälgisid teda madalalt varjupoolelt, kuhu tema päikesepaiste ei ulatunud.

S a k s a rahvas jäi killustatuks kogu seks monar- hiate ja muutuvate valitsusviiside ajaks ja terve rida hertsogeid ja vürste ahvis oma õukondades järele Ver- saille' hiilgust mitmesuguseil astmeil. Kolme- kümne - a a s t a n e s õ d a (1618—1648), sakslaste- tšehhide- ja böömlastevaheline laastav rüselemine po-

liitlilise ülevõimu pärast¹⁾, kurnas Saksamaa elujõu kogu sajandiks. Euroopa kaart sellest ajast näitab, milliste hullumeelselt lapitud piiridega lõpetati see võitlus Vestfaali rahu sõlmides (1648). Kesk-Euroopas näeme vürstkondade, hertsogkondade, vabalinnade jm.

segadikku, millest osa kuulub Saksa keisririiki, osa mitte. Rootsi käsi, nagu lugeja võib märgata, ulatus

1) Sõja tekkimise puhul oli mõõtuandev ka usuline vastuolu protestantlike ja katoliiklike võimude vahel. Protestantide mõjuka toetajana võttis sõjast osa Rootsi, eriti oma kuninga Gustav Adolfi ajal. Tõlk. täh.

kaugele Saksamaa piiresse; Prantsusmaa, välja arvatud mõned üksikud saarekesed, oli ikka veel kaugel oma arvatavast loomulikust piirist Reinist. Selles riigikildude kogus Preisi kuningriik (sai kuningriigiks a. 1701) tõusis kindlasti esikohale ja pidas rea tagajärjekaid sõdu. Preisi kuningal *F r i e d r i c h S u u r e l* (1740—1786) oli oma Versailles Potsdamis, kus ta õukond rääkis prantsuse keelt, luges prantsuse kirjan dust ja võistles Prantsuse kuningatega kultuuri alal.

A. 1714 sai Hannoveri kuurvürst Inglise kunin gaks ja ainult osaliselt Saksa riiki kuuluvate vürstide arv suurenes seega jälle ühe võrra.

Karl V järeltulijaist säilitas Austria haru keisri tiitli; Hispaania haru säilitas Hispaania. Kuid nüüd oli ka idas jälle keiser. Konstantinoopoli langemise järel (1453) *M o s k v a* suurvürst Ivan III (1462—1505) nõudis endale Bütsantsi trooni ja võttis oma vapiks Bütsantsi kahepealise kotka. Tema pojapoeg Ivan IV ehk Ivan Julm (1533—1584) omandas keiserliku tiitli tsaar (< caesar). Kuid alles XVII sajandi teisel poolel Venemaa lakkas olemast kaugel ja aasialik Euroopa vaimuilmale. Tsaar *P e e t e r S u u r* (1682—1725) tõi Venemaa Lääne-Euroopa sündmuste areni le. Ta ehitas oma keisririigile uue pealinna: Peterburi Neeva ääres pidi olema aknaks Venemaa ja Euroopa vahel. Ta asutas oma Versailles' — Peterhofi — kasutades prantsuse arhitekti abi, kes lõi talle terrassi, purskkaeve, koski, pildigalerii, pargi ja kõik suurriigi tunnustatud atribuudid. Venemaal, nagu Preisimaalgi, prantsuse keel muutus õukonna keeleks.

Õnnetus asendis, Austria, Preisi ja Venemaa vahel, asetseb *P o o l a* kuningriik, halvasti korraldatud suurmaaomanikkude riik, kes nii kadedalt valvasid oma isikliku suuruse puutumatumust, et enda vali-

tud kuningalegi ei raatsinud anda muud kui ainult nimelist võimu. Poola saatuseks oli seepärast jaotumine kolme naabri vahel, hoolimata Prantsusmaa katseist teda säilitada iseseisva liitlasena. Šveits oli sel ajal rühm vabariiklikke kantoneid; Veneetsia oli vaba-

Voltaire.

riik; Itaalia, nagu suurem osa Saksamaastki, jaotatud vähemate vürstide ja hertsogite vahel. Paavst valitses nüüd kirikuriiki ilmliku vürstina. Kartes kaotada veel säilinud katoliku vürstide poolehoidu ta ei seganud end enam nende- ja alamate-vahelisesse küsimustesse ja lakkas maailmale järjest meelde tuletamast kogu kristluse hüvet. Euroopasse ei jäänud ühtegi

üldist poliitilist ideed, kogu Euroopas valitsesid kilustumine ja vastuolud.

Kõik need valitsevad vürstid ja vabariigid unistasid oma piiride laiendamisest teiste kulul. Kõik nad harrastasid oma naabreile vaenulikkku „välispoliitikat“ ja sõlmisid agressiivseid liite. Meie eurooplased elame tänapäevani selles paljuriikluse viimases ajajärgus ja ikka veel kannatame tol korral idanema pandud vihkamiste, vaenulikkuse ja kahtlustuste all. Selle ajastu ajalugu muutub ikka ilmsemalt „klatšiks“ ning moodsale mõistusele üha mitte-midagi-ütlevamaks ja tüütumaks. Kuuleme, kuidas kuninga armuke põhjustas ühe sõja ja ühe ministri kadedus oma kolleegi vastu teise. Altkäemaksude ja väiklase võistluse õhkkond on ääretult eemaletõukav. Püsivama tähtsusega fakt sellest ajast on, et hoolimata mitmest tosinast takistusest levisid lugemine ja mõtlemine ja rohkenesid leiutised. XVIII sajand nägi ilmumas kirjan dust, mis suhtus sügava kriitikaga ja skeptitsismiga oma aja poliitikasse ja õukondade elusse. Raamatus nagu Voltaire'i *Candide* on meil näide lõpmatust tüdimusest kaasaegse Euroopa sihitu segaduse suhtes.

IV. Uued eurooplaste riigid Aasias ja merede taga.

Kuna Kesk-Euroopa püsis selliselt lõhestatuna, lääne-eurooplased, eriti hollandlased, skandinaavlased, hispaanlased, portugallased, prantslased ja inglased laiendasid oma võitlusala üle kogu maailma merede. Trükipress oli pannud Euroopa poliitilised ideed laialt ja esialgu ebamääraselt käärima; aga ookeani-

purjek, teine suur uuendus, laiendas järjekindla paratamatusega eurooplaste kogemusi soolase vee äärmise piirini. Esiialgu ei loodud eurooplaste ülemereasundusi koloniseerimise, vaid kauplemise ja maapõuevarade hankimise otstarbel. Hispaanlased olid kohal esimestena. Nad nõudsid enestele valitsust kogu Uue Maailma, s. o. Ameerika üle. Peagi aga hakkasid ka portugallased nõudma oma osa. Paavst jagas — see oli Rooma viimaseid samme endises maailmavalitseja osas — uue mandri nende kahe esinõudleja vahel, andes Portugalile Brasiilia ja kõik maad, mis asetsevad ida pool 370-ndast joonest, milline tõmmati pikuti üle maakera Kapverdi saartest 370 meremiili lääne pool; kõik muud uued maad jäid Hispaaniale (1494). Portugallased samal ajal tungisid ka idasse ja lõunasse. A. 1497 Vasco da Gama purjetas Lissabonist ümber Healootuse neeme Sansibari ja siis Kalikutti Indias. A. 1515 leidis Portugali laevu Jaaval ja Molukkidel ja portugallased asutasid ning kindlustasid kaubasadamaid igal pool India ookeani kaldail. Mosambik, Goa ja kaks vähemat ala Indias, Macao Hiinas ja osa Timorist olid neil päevil portugallaste valdusi.

Paavsti korraldusega Ameerikast väljatõrjutud rahvad pöörasid vähe tähelepanu Hispaania ja Portugali eesõigustele. Inglased, taanlased, rootslased ja varsti ka hollandlased hakkasid peagi avaldama pretensioone Põhja-Ameerikale ja Lääne-Indiale, ja isegi kõige katoliiklikum Prantsusmaa majesteet hoolis paavsti korraldusest sama vähe nagu mõni protestant. Euroopa sõjad hakkasid ulatuma nende koloniaalsete nõuete ja valduste piiridesse.

Pikapeale osutusid inglased võitluses meretaguste valduste pärast kõige menukamaks. Taanlased ja rootslased olid liiga sügavasti mässitud keerulistesse

Saksamaa-asjusse, et suuta üritada mõjukaid välis-ekspeditsioone. Rootsi jõude kurnas Saksamaa lahinguväljadel protestantlik „Põhjamaa lõvi“, pitoreskne kuningas Gustav II Adolf. Vähesed maad, mis rootslased Ameerikas vallutanud, pärisid hollandlased, kes aga samuti ei suutnud siia Inglise ja Prantsuse huvialade vahele kauaks püsima jääda. Kaug-Idas olid peamisteks rivaalideks inglased, hollandlased ja prantslased, Ameerikas — inglased, prantslased ja hispaanlased. Inglise suurimaks paremuseks oli veepiir, see „hõbedane kriips“ Inglise kanali näol, mis neid eraldas Euroopast. Ladina keisririigi pärimus puudutas neid kõige vähem.

Prantsusmaa oli alati liiga palju mõelnud Euroopast. Kogu XVIII sajandi jooksul ta laskis kaotsi minna võimalusil end maksma panna läänes ja idas, püüdes selle asemel mängida peaosa Hispaania, Itaalia ja Saksamaa sekeldusis. Usulised ja poliitilised lõhed Inglismaal XVII sajandil sundisid paljusid inglasi otsima alalist kodu Ameerikas. Nad kodunesid siin ja kasvasid arvuliselt, andes inglasele suure paremuse võitluses Ameerika pärast. A. 1756 ja 1760 prantslased kaotasid Kanada Inglismaale ja ta kolonistidele Ameerikas, mõni aasta hiljem Briti kaubakompanii saavutas täieliku ülevõimu prantslaste, hollandlaste ja portugallaste üle India poolsaarel. Suur mongolite riik Baberi, Akbari ja nende järglaste valdusel elas üle langust ja tema tegelik vallutamine Londoni kaubaühingu Briti Ida-India Kompanii poolt on üheks eriskummalisemaks episoodiks kogu vallutuste-ajaloos.

Kui Ida-India Kompanii kuninganna Elisabethi ajal asutati, oli ta vaid meriseiklejate ühing. Järkjärgult nad olid sunnitud koguma vägesid ja relvas-tama oma laevu. Ja nüüd see ainelist kasu taotlev

kaubaühing leidis enese kauplemas mitte ainult maitseainete, värvide, tee ja kalliskividega, vaid võrs- tide sissetulekute ja maa-aladega ja India saatusega. Ta oli tulnud ostma ja müüma ja leidis enese teosta- mas määratud röövi. Ja polnud kedagi, kellele oleks pidanud aru andma oma tegevusest. Ons ime, et ühingu kaptenid ja juhid, ei, isegi väikesed ametnikud ja lihtsõdurid, tulid Inglismaale tagasi röövsaagiga kuhjatult?

Neis olukorras, suure ning rikka maa olenedes nende armust, inimesed ei suutnud otsustada, mida nad teha võivad ja mida mitte. See oli võõras maa neile, võõra päikesevalgusega; ta pruunid elanikud näisid erineva rassina olevat väljaspool kaastunde ula- tust; tema salapärased templid pidasid kinni fantas- tilisist käitumisreegleist. Inglased kodumaal olid jahmatatud, kui need kindralid ja ametnikud tulid tagasi ja süüdistasid üksteist väljapressimistes ja metsikustes. Parlament tegi hukkamõistva otsuse Robert Clive'i suhtes; viimane lõpetas oma elu enesetapmisega 1774. A. 1788 tõsteti süüdistus teise suure India administraatori Warren Hastingsi vastu, kes aga mõisteti õigeks (1792). See oli imelik ja enneolematu olukord maailma ajaloos. Inglise par- lament valitses Londoni kaubaühingut, kes omakorda valitses palju suuremat ja rahvarikkamat riiki kui kõik Briti krooni valdused. Inglise rahvamassile India oli kauge, fantastiline, peagu kättesaamatu maa, kuhu reisisid seiklushimulised vaesed noormehed, et paljude aastate pärast tagasi pöörduda väga rikkaste ja väga närviliste vanahärradena. Inglased ei suutnud kaju- tella, missugune võis olla loendamatu pruunide mil- jonite elu idamaises päikesepaistes. India jäi roman- tiliselt ebatõeliseks. Sellepärast oligi inglustel või-

matu teostada mingit mõjukat järelevalvet ja kontrolli kompanii toimingute suhtes.

Ja kuna Lääne-Euroopa võimud võitlesid selliselt nende fantastiliste meretaguste riikide pärast kõikidel maailma ookeanidel, toimus A a s i a s k a k s s u u r t m a a v a l l u t u s t . H i i n a oli enesest heitnud mongoli ikke a. 1360 ja õitses võimsa rahvusliku Mingi dünastia all kuni a. 1644. Siis mandžud, teine mongoli rahvas, vallutasid Hiina ja püsisid siin valitsejana 1912. aastani. Vahepeal V e n e m a a oli tungimas idasse. Piiride laienedes ta muutus tähtsaks kaasa-mängijaks maailma sündmusis. Ta ekspansioon on tihedasti seotud kasakate, kristliku stepirahva ilmumise-ga. Viimased moodustasid barjääri feodaalse Poola ja Ungari põlluharimise vahel läänes ja tatarlaste vahel idas. Kasakad olid Euroopa Metsik Ida, mis nii väga ei erinenud Ühendriikide Metsikust Läänest XIX s. keskel. Kõik, kellel Venemaal jalge-alune muutus liiga kuumaks, nagu roimarid ja süütult süüdistatavad, mässulised orjad, sektandid, vargad, hulkurid ja mõrtsukad, otsisid varjupaika lõunapoolseis steppides ning algasid siin uut elu ja võitlesid ühteviisi elu ja vabaduse eest poolakate, venelaste ja tatarlaste vastu. Ka põgenikud idapoolsete tatarlaste juurest aitasid kahtlemata suurendada kasakate arvu. Aegamööda need piirrahvad tõmmati Vene riigi teenistusse nii, nagu Šoti mägismaa klanid muudeti Briti valitsuse rügementideks. Neile pakuti uusi maid Aasias. Nad said kaitseks mongoli nomaadide kaha-neva võimu vastu, esiteks Turkestanis ja siis kogu Siberis Amuuri jõeni.

Mongoli tõu elujõu kadumist XVII ja XVIII sajandil on väga raske selgitada. Kahe-kolme sajandi jooksul pärast Džingise ja Timurlenki päevi oli

Kesk-Aasia maailma esivõimust muutunud poliitiliselt täiesti võimetuks. Kliimamuutused, katkud, mille kohta ei ole säilinud teateid, malaarialaadsed nakkused võisid põhjustada seda ülemaailmalise ajaloo seisukohalt võib-olla ainult ajutist Kesk-Aasia rahvaste tagasiminekut. Mõned teadlased väidavad, et ka budhismi levik Hiinast evis rahustavat mõju nende suhtes. Igatahes XVI sajandil mongoli, tatari ja türgi rahvad ei rünnanud enam teisi, vaid neid rünnati, alistati ja tõrjuti tagasi kristliku Venemaa poolt läänes ja Hiina poolt idas.

Kogu XVII sajandi kasakad levisid Euroopa Venemaast ida pool ja asusid igale poole, kus nad aga leidsid põlluharimiseks soodsaid võimalusi. Sõjalised kindlustused ja kordonid moodustasid nende asunduste liikuva piiri lõunasuunas, kus türklased olid ikka veel aktiivsed; kirdes aga Venemaal polnud mingit piiri enne Vaikset ookeani...

V. Ameerika vabadussõda.

XVIII sajandi kolmas veerand nägi, kuidas eba-kindel, ebahütlane ja tülitsev Euroopa, mida ei ühendanud enam ükski poliitiline ega usuline idee, suutis halvasti organiseeritult ja tüliderikkalt siiski valitseda maailma merede kõiki kaldaid, sest inimese kujutusjõud oli määratult suurenenud trükitud raamatu ja trükitud kaardi mõjul ja ookeanisõiduks kõlvuline laev oli avanud nii palju uusi võimalusi. See oli ürituste plaanitult ja läbimõtleमतult kuhjamine, mida tõi kaasa ajutine ja peagu juhuslik üleolek muust inimkonnast. Nende soodustuste tõttu uue ja ikka veel suuremalt jaolt tühja Ameerika mandri

asustasid peamiselt lääne-eurooplased ning Lõuna-Aafrikale, Austraaliale ja Uus-Meremaale hakati vaatama kui eurooplaste võimalikule kodule tulevikus.

Põhjus, mis oli Kolumbuse saatnud Ameerikasse ja Vasco da Gama Indiasse, oli kõigi meremeeste igavesti esimene tõukejõud aegade algusest alates, nimelt kaubandus. Aga kuna juba rahvastatud ja töötavas idas kaubandus jäi edaspidigi pealaks ja Euroopa asundused jäid kaubanduslikeks kolooniaiks, kust elanikud — eurooplased — lootsid kodumaale tagasi pöörduda, et seal oma raha kulutada, siis eurooplased Ameerikas leidsid eest ühiskondi palju madalama produktiivse energiaga ja uue tegevusvälja kulla ja hõbeda hankimise töös. Eriti palju hõbedat saadi Hispaaniale kuuluvaist Ameerika lademeist. Eurooplased läksid Ameerikasse mitte ainult kui relvastatud kaupmehed, vaid ka kui uurijad, kaevurid, maapõuevarade otsijad ja peagi kui maapidajad. Põhjas nad ihaldasid karusnahku. Kaevandused ja istandused nõudsid asundusi. Nad sundisid inimesi looma püsivaid mere-taguseid kodusid. Ja lõppeks, mõnel juhul eurooplased ületasid meresid sihiga leida uusi ja paremaid kodusid, nagu näiteks XVII s. algul, kui Inglise puritaanid rändasid Uus-Britanniasse, et pääseda usulisest tagakiusamisest, kui XVIII s. Inglise võlavanglaist saadeti inimesi Georgiasse või kui XVIII s. lõpul hollandlased saatsid vaeslapsi Healootuse neemele. XIX s. — eriti pärast aurulaeva leiutamist — eurooplaste emigratsiooni vool uutesse tühjadesse maa-desse Ameerikas ja Austraalias tõusis mõnel aastakümnel suure rahvasterändamise tasemele.

Nii kasvas alaline euroopalik meretagune rahvastik ja euroopa kultuur kanti palju laiemale alale, kui oli ta sünnimaa. Uued ühiskonnad tõid endaga uutesse

maadesse juba küpse tsivilisatsiooni ja kasvasid ning arenesid plaanitult ja omapead. Euroopa riiklus ei olnud neid ette näinud ja tal puudusid seisukohad nendega suhtlemiseks. Euroopa poliitikud ja ministrid vaatasid asumaile ainult kui sissetulekuallikaile ja iseseisvusetuile ekspeditsioonilaadseile valdusile, ka siis veel, kui sealseil elanikel oli juba arenenud tugev teadvus oma iseolemisest ja iseseisvast sotsiaalsest elust. Ja asumaile vaadati kui emamaa suhtes abitult alistuvaile ka siis veel, kui nende rahvastik oli levinud kaugele sisemaale, väljapoole igasuguse mõjuka karistusekspeditsiooni ulatusest mere poolt.

Sest tuleb meeles pidada, et kuni XIX sajandini kõigi nende meretaguste riikide ühenduslüliliks oli ookeani ületav purjek. Maal oli kiireimaks liiklemisabinõuks ikka veel hobune ja poliitilise süsteemi terviklikkus ning ühtsus sõltus ikka veel hobuliikluse piiratusest.

Nüüd, XVIII sajandi kolmandal veerandil, Põhja-Ameerika põhjapoolsed kaks kolmandikku kuulusid Briti kroonile. Välja arvatud Portugalile kuuluv Brasiilia ja paar-kolm väikest Prantsuse, Taani, Briti ja Hollandi maa-ala ning saarekest, kuulusid Florida, Louisiana, Kalifornia ja kogu lõunapoolne Ameerika Hispaaniale. Maine'ist ja Ontario järvest lõunapoolsed Briti kolooniad näitasid esimestena purjeka sobimatust meretaguse rahvastiku kooshoidmiseks ühtlases poliitilises süsteemis.

Need Briti kolooniad olid väga mitmekesise päritolu ja iseloomuga. Seal oli prantsuse, rootsi, hollandi, aga ka briti asundusi; oli briti katoliiklasi Marylandis ja Uus-Britannias briti ultra-protestante, kes ise harisid oma maad ja põlgasid orjust, kuna inglased Virginias ja lõuna pool olid istanduste omanikud, kes tarvi-

tasid suurel arvul sissetoodud neegerorje. Neis riikides puudusid loomulik ühtsus ja ühendus. Et pääseda ühest teise, tuli piki randa üritada merereis, mis vaevalt oli mugavam kui Atlandi ületamine. Kuid selle ühtsuse, mis Briti ameeriklastel puudus erineva päritolu ja looduslike kude tingimuste tõttu, surus neile peale Londoni valitsuse isekus ja rumalus. Neid maksustati, ilma et neil oleks olnud sõnagi kaasa rääkida maksude kasutamisel; nende kaubandus ohverdati Briti huvidele; valitsus soodustas väga tulutoovat orjakauplemist hoolimata virgiinlaste opositsioonist. Virgiinlased olid küll nõus orje pidama, kuid kartsid, et nad ujutatakse üle järjest kasvava barbaarsete mustade hulgaga.

Inglismaa oli sel ajal jälle kaldumas tugevama kuningavõimu poole ja George III kangekaelne isiksus (1760—1820) aitas palju kaasa võitluse puhkemiseks koduse ja kolooniate valitsuste vahel.

Konflikti kiirendas seadusandlus, mis soodustas Londoni Ida-India Kompaniid Ameerika laevniku kulul. Kolm saadetist teed, mis toodi maale uute tingimuste kohaselt, heideti Bostoni sadamas merre indiaanlasteks rõivastatud meeste poolt (1773). Võitlus algas a. 1775, kui Briti valitsus püüdis vangistada kahte Ameerika juhti, Lexingtonis Bostoni lähedal. Esimesed lasud lasksid Lexingtonis inglased; esimesed võitlused toimusid Concord'i lähedal.

Nii algas Ameerika vabadussõda, kuigi enam kui aasta kestel mõte katkestada sidemed emamaaga oli kolonistidele väga vastumeelne. Alles 1776. a. keskel mässuliste riikide kongress andis välja „Iseseisvuse deklaratsiooni“. Vägede ülemjuhatajaks nimetati George Washington¹⁾, kes oli omandanud sõjalise

¹⁾ Vt. C. Sh. Jones, George Washington. Tartu, 1931.

treeningu võitluses Prantsusmaa vastu, nagu paljud teisedki juhtivad kolonistid. A. 1777 Briti vägede juht kindral John Burgoyne püüdis jõuda New Yorgini Kanadast väljudes, kuid kaotas lahingu Freemans Farm'i ja pidi alistuma Saratoga juures. Samal aastal Prantsusmaa ja Hispaania kuulutasid Suur-Britanniale sõja, suuresti takistades tema meresõitu. Teine Briti vägi kindral Charles Cornwallis'e juhatusel piirati ümber Yorktown'i poolsaarel Virginias ja oli sunnitud kapituleeruma a. 1781. Rahu tehti a. 1783 Pariisis ja 13 kolooniat Maine'ist Georgiani said iseseisvate vabade riikide liiduks. Nii loodi Põhja-Ameerika Ühendriigid. Kanada aga jäi truuks Briti lipule.

Nelja esimese aasta jooksul oli liitunud riikidel vaid väga nõrk keskvalitsus, kes teotses põhiseaduseta, ainult mõningate liidulepingu punktide järgi, ja näis, et liit laguneb iseseisvaiks eraldatud ühiskondadeks. Seda killunemist lükkasid esialgu edasi Inglismaa vaenulikkus ja prantslaste teatud agressiivsus, mis sundisid liitriike nägema tülitsemise ja ühenduse puudumise hädaohtu. Koostati ja a. 1788 võeti vastu põhiseadus, mis lõi teovõimsama liiduvalitsuse väga tunduva võimuga presidendi juhtimisel. Nõrka rahvustunnet suurendas teine sõda Inglismaaga (a. 1812). Kuid Ühendriikide maa-ala oli nii lai ja riikide huvid nii erinevad, et tollaegsete liiklemisabinõude puhul liidu lagunemine eri riikideks Euroopa omade suuruses ja ulatuses oli ainult ajaküsimus. Osavõtt rahvaesindusest Washingtonis tähendas kaugemate ringkondade senaatoreile ja kongressisaadikuile pikka, tülikat ja ohtlikku reisi ja mehaanilised takistused üldise hariduse, kirjanduse ja informatsiooni levimisel olid tegelikult ületamatud. Kuid maailmas olid kujunemas jõud, mis

pidid täiesti seisma panema selle eraldumisprotsessi. Ilmusid jõeaurik, siis raudtee ja telegraaf, et päästa Ühendriigid killunemisest ja koondada laialipillutatud inimesed esimeseks suureks moodsaks rahvuseks.

Kakskümmend kaks aastat hiljem Hispaania kolooniad Ameerikas toimisid esimese kolmeteistkümne eeskujul ja katkestasid sidemed Euroopaga. Kuid, olles enam laiali pillatud üle mandri ja eraldatud üksteisest suurte mäeahelikkudega, kõrbedega, metsadega ja Portugali Brasiiliaga, nad ei suutnud teostada omavahelist liitu. Neist kujunes vabariikide kogu, kes esialgu tihti kaldusid omavahel sõdima ja riigipöörded toime panema.

Brasiilia käis seda paratamatut eraldumise rada veidi teiselaadselt. A. 1807 Prantsuse väed Napoleoni juhatusel okupeerisid Portugali ja selle valitsus põgenes Brasiiliasse koos kuninga ja kuningriiklusega. Sellest ajast alates kuni lõpliku lahkuminekuni Brasiilia oli õieti emamaaks Portugalile, mitte ümberpöördukt. A. 1822 Brasiilia kuulutas enese iseseisvaks Pedro I, ühe Portugali kuninga poja eestvõttel. Kuid Uuele Maailmale pole kuningriiklus kunagi olnud väga meelepärane. A. 1889 Brasiilia kuningas saadeti tasapisi Euroopasse ja Brasiilia ühendriigid sarnastusid ülejäänud vabariikliku Ameerikaga.

VI. Prantsuse revolutsioon ja monarhia jaluleseadmine Prantsusmaal.

Inglismaa oli vaevalt kaotanud oma 13 kolooniat Ameerikas, kui põhjalik sotsiaalne ja ühiskondlik vapustus esimonarhia südames tuletas Euroopale ela-

valt meelde maailma poliitiliste korralduste ajutist iseloomu.

Oleme maininud, et Prantsuse kuningriiklus oli Euroopa kõige menukam isiklik kuningavõim. Ta oli

Eesõigustatud seisused prantsuse rahvast rõhumas.

eeskujuks ja kadedusesemeks tervele reale võistlevaile kui ka vähem tähtsaile õukondadele. Kuid ta õitses ebaõigluse alusel ja see viis ta dramaatilisele kokkuvarisemisele. Ta oli hiilgav ja ründamishimuline, kuid ta käis pillavalt ümber oma lihtrahva elu ja varandusega. Vaimulikud ja aadel olid vabad maksudest, kogu riigikoorem lasus keskmiste ja alamate kihtide õlul. Talupoegi rõhus maksustamine ääretult; keskkihte valitses ja alandas aadel.

A. 1787 Prantsuse kuningriiklus tunnistas enese pankrotiks ja oli sunnitud riigiseisuste esindajad kokku kutsuma nõupidamisele puudulikkude sissetulekute ja ülejõukäivate väljaminekute kohta. A. 1789 kutsuti Versaille's kokku generaalstaadid, s. o. aadli, vaimulikkude ja kolmanda seisuse esindajate kogu (sarnaneb mõnel määral Briti parlamendiga selle esialgsel kujul). Need ei olnud koos käinud pärast a. 1614, sest kogu selle aja kestel Prantsusmaa oli olnud absoluutne monarhia. Nüüd rahvas leidis abinõu väljendada oma ammu käärivat rahulolematust. Otsekohe puhkesid vaidlused kolme seisuse vahel. Nende põhjuseks oli kolmanda seisuse tahe juhtida koondust. Kolmas seisus osutus võidukaks ja generaalstaadid muutusid rahvuskoguks, kes oli kindlasti otsustanud krooni vaos hoida, nagu Briti parlament oli hoidnud vaos Briti krooni. Kuningas (Louis XVI) valmistus võitluseks ja tõi kohale väeosasid provintsi. Seepeale Pariis ja Prantsusmaa tõstsid mässu.

Absoluutse monarhia kokkuvarisemine oli väga kiire. Pariisi rahvas ründas süngelt Bastille vanglat ja mäss levis kiiresti kogu Prantsusmaal. Idas ja loode-provintsidest põletasid talupojad paljud aadlile kuuluvad lossid, rendiüriku hävitati hoolikalt ja omanikud tapeti või aeti minema. Ühe kuuga varises

kokku igivana ja kõdunenud aristokraatlik kord. Paljud kuninganna partei juhtivad printsid ja õukondlased põgenesid välismaale. Pariisis ja teistes suuremates linnades loodi ajutised linnavalitsused. Need kutsusid ellu uue relvastatud jõu — rahvuskaardi, mille esialgseks ülesandeks oli vajaduse korral kuninga vägedele vastu panna. Rahvuskogu ülesandeks kujunes luua uuele ajastule uus poliitiline ja ühiskondlik süsteem.

See oli ülesanne, mis pingutas kokkutulnute võimeid äärmuseni. Suurejooneliselt kaotati absoluutse režiimi peamised ebaõiglused: ebaühtlased maksud, orjus, aristokraatia tiitlid ja eesõigused, ja püüti luua konstitutsioonilist monarhiat. Kuningas jättis maha Versailles' hiilguse ja õukond elas tagasihoidlikult Tuileries lossis Pariisis.

Kahe aasta kestel näis, nagu suudaks asutav kogu end läbi võidelda teovõimelise moodsa valitsusviisini. Palju tema tööst oli tõhus ja püsib tänapäevani, kuigi oli ka palju katsetusi. Osa üritusist oli täiesti mõjuta. Karistuskodeks puhastati: kaotati piinamised, meelevaldne vangistamine ja jälitamine ketserluse pärast. Vanad provintsid (Normandia, Burgundia jt.) asendati 80 departemanguga. Kõrgeimate sõjaväeliste aukraadide saavutamine tehti võimalikuks igast kihist inimestele. Loodi suurepärase ja lihtne kohtukorraldus, kuid selle väärtust vähendas suuresti kohtunikude valitavus rahva poolt väga lühikeseks ajaks. See muutis rahvamassi teatud määral viimaseks kohtuinstantsiks ning kohtunikud pidid, nagu rahvuskogu liikmedki, arvestama publikut. Kõik kiriku laialdased varandused konfiskeeriti riigile; usulised asutised, kes ei tegelnud kasvatuse või hoolekandega, suleti ja vaimulikkude palkasid hakkas maksma riik. Iseendast

see polnud halb korraldus Prantsuse alamate vaimulikkude suhtes, kelle palgad olid skandaalselt madalad võrreldes kõrgemate võimukandjatega. Kuid lisaks sellele preestrid ja piiskopid muudeti valitavaks, ja see puudutas kõige sügavamalt katoliku kiriku kõige põhisemat ideed, mille järgi igasugune autoriteet keskendub paavsti ja kardinalide ümber ja võimu teostatakse ülalt allapoole. Tegelikult asutav kogu tahtis muuta Prantsuse kirikut protestantlikuks kui mitte õpetuselt, siis ometi organisatsioonilt. Igal pool tekkis vaidlusi ja konflikte asutava kogu valitud riiklikkude ja Roomale truude tõrkuvate vaimulikkude vahel.

A. 1791 konstitutsioonilise monarhia katse Prantsusmaal lõpetati järsult sammuga, mille astusid kuningas ja kuninganna, kes töötasid käsikäes oma aristokraatlike ja monarhistlike sõpradega välismaal. Võõrad väed koondusid idapiirile ja ühel juuniööl kuningas, kuninganna ja nende lapsed hiilisid välja Tuileries'st ja põgenesid, et ühineda välismaalastega ja aadlikkude emigrantidega. Nad tabati Varennes'is ja toodi tagasi Pariisi, ning kogu Prantsusmaal loitis kõrgele patriootilise vabariikluse leek. L o o d i v a b a r i i k ¹⁾, alustati sõda Austria ja Preisiga, kuninga üle peeti kohut ja ta hukati (jaanuarikuus 1793) kunagiste Inglise sündmuste eeskujul oma rahva reetmise pärast.

Ja nüüd järgneb imelik ajajärk prantsuse rahva ajaloos. Tõusis suur Prantsusmaast ja vabariigist vaimustatuse laine. Otsustati teha lõpp kompromissidele nii kodumaal kui ka vahekorras välismaadega; kodus

---

¹⁾ Kuningas tõugati troonilt isamaa reetmises süüdistatuna.

tuli hävitada rojalistid ja igasugune ebatruuduse vorm; välismaal Prantsusmaa pidi olema kõikide revolutsionääride kaitsja ja abistaja. Kogu Euroopa, kogu maailm pidi muutuma vabariiklikuks. Prantsuse noorus voolas vabariiklikesse sõjavägedesse; kogu maal

Rouget de Lisle laulab marseljeesi.

levis uus vaimustav laul marseljees, laul, mis nüüdki veel paneb vere kiiremini voolama nagu joobnustav vein. Võõrad väed veeresid tagasi selle hümniga, liikuva prantsuse tääkide kolonni ja vaimustatult käsitletud tulirelvade ees. Enne 1792. a. lõppu Prantsuse vägi oli ületanud Louis XIV äärmised saavutised: ta seisis igal pool võõral pinnal. Prantslased olid Brüsselis; nad olid vallutanud Savoja, rünnanud Mainzi

ja haaranud Hollandilt Schelde. Siis Prantsuse valit-
sus astus ebatarga sammu. Ta oli kibestunud oma
esindaja väljasaatmisest Inglismaalt pärast Louis'
hukkamist ja kuulutas Inglismaale sõja. See oli kaa-
lutlematu tegu, sest revolutsioon oli hävitanud dist-
sipliini mereväes, kuigi ta oli Prantsusmaale andnud
vaimustatud jalaväe ja hiilgava kahurväe, vabastanud
viimased aadlikest ohvitseridest ja paljudest arengut
pidurdavaist tingimusist. Inglased olid merel võim-
samad. Ja sõda ühendas kogu Inglismaa prantslaste
vastu, kuigi esialgu Suur-Britannias oli olnud tähele-
pandav revolutsiooni pooldav liberaalne liikumine.

Siinkohal ei ole võimalik üksikasjaliselt jutustada
võitlusest, mida Prantsusmaa pidas Euroopa koaliti-
siooni vastu järgmise paari aasta jooksul. Ta tõrjus
austerlased jäädavalt Belgiast ja muutis Hollandi vaba-
riigiks. Hollandi laevastik külmus jõesse Texelis ja
alistus püssilasuta käputäiele Prantsuse ratsaväele.
Rünnak Itaaliasse seisis mõnda aega ja alles a. 1796
Napoleon Bonaparte, üks uus kindral, viis
räbalais ja nälgivad vabariiklikud väed hiilgavas
triumfikäigus üle Piemonte Mantuasse ja Veronasse.

„Mis üllatas liitlasi kõige enam, oli vabariiklaste arv ja
kiirus. Neil improviseeritud vägedel puudus aga ka kõik,
mis neid võinuks kinni pidada. Telke ei suudetud muretseda
rahapuudusel ja neid poleks võimalik olnud transportida,
sest puudusid selleks vajalikud vankrid; pealegi nad polnud
tarvilikud, sest 1793. ja 1794. a. mehed kannatasid rõõmsasti
ebamugavusi, mis oleksid esile kutsunud elukutselise sõjaväe
sajaprotsendist põgenemist. Vägedele vajalikke suuri moonar-
varu ei suudetud kaasa vedada ja Prantsuse väed harjusid
varsti elama võõra maa kulul. 1793. aasta nägi niisiis moodsa
sõjapidamise sündi — kiirust liikumisel, kogu rahvusliku jõu
ärakasutamist, juhuslikku ööbimist, elatumist rekvisitsiooni-
dest ja jõulisi rünnakuid; selle vastandiks oli endine ette-
vaatlik manööverdamine väikeste elukutseliste sõjavägedega,
telkides elutsemine täitel toidunormidel ja opereerimine iga-

suguse kavalusega. Esimene esindab kõike kaalulepanevat otsustavat vaimu, teine riskib vähe, et saavutada vähest edu.“

Ja ajal, kui need räbalais entusiastide karjad laulsid marseljeesi ja võitlesid Prantsusmaa eest, ilma et neil kunagi olnuks päris selge, kas nad laastasid või vabastasid rünnatavaid maid, ei väljendunud vabariiklik vaimustus Pariisis sugugi nii meeltülendaval viisil. Revolutsioon käis nüüd oma fanaatilise juhi M. Robespierre'i jälgedes. Seda meest on raske hinnata. Ta oli nõrga kehaehitusega, loomu poolest arg ja haiglaselt auahne, aga tal oli võimu teostamiseks kõige vajalikum omadus, nimelt usk. Ta asus päästma vabariiki nii, nagu tema sellest aru sai, ja ta kujutles, et seda ei suuda teha ükski inimene peale tema. Püsida võimul tähendas sama kui päästa vabariik. Vabariigi elujõud nagu oleks katkenud rojalistide tapmise ja kuninga hukkamisega. Tekkis mässe: lääne pool, Vendée maakonnas, tõusis rahvas preestrite ja aadlike juhatusel mobilisatsiooni ja vanameelsete vaimulikude tagandamise vastu; lõuna pool mässasid Lyon ja Marseille; Touloni rojalistid lasksid linna Inglise ja Hispaania garnisone. Sellele kõigele leiti ainult üks vastuabinõu, nimelt — jätkati rojalistide tapmist.

Revolutsiooniline tribunal algas tööd, s. o. järjekindlat tapmist. Giljotiini leiutamine oli selleks väga sobiv. Kuninganna giljotineeriti; suurem osa Robespierre'i vastaseid giljotineeriti; ateiste, kes eitasid Kõrgema Olevuse olemasolu, giljotineeriti; päevast päeva tapamasin raius maha ikka enam ja enam päid. Robespierre'i valitsus näis elavat verest ja nõudis järjest enam ohvreid, nagu oopiumitarvitajad nõuavad üha enam oopiumi.

Lõppeks, 1794. a. suvel, Robespierre kukutati ja giljotineeriti. Talle järgnes viiemeheline direktoo-

rium, kes jätkas sõda ja hoidis Prantsusmaad koos viie aasta jooksul. Nende meeste valitsus moodustab kent-saka vahemängu selles vägivaldsete muutuste ajaloos. Nad võtsid asju selliseina, nagu neid eest leidsid. Revolutsiooni propaganda hoog viis Prantsuse väed Hollandisse, Belgiasse, Šveitsi, Lõuna-Saksamaale ja Põhja-Itaaliasse. Igal pool tõugati troonilt kuningad ja seati sisse vabariigid. Kuid direktoriumile omane propaganda-agarus ei takistanud teda saagiks võtmast vabastatud rahvaste varandusi, et kergendada Prantsuse valitsuse rahanduselisi hämmeldusi. Nende sõjad muutusid ikka vähem pühadeks vabadussõdadeks ning sarnanesid üha rohkem vana korra aegsete rünnak-sõdadega. Välispoliitilised traditsioonid olid viimased absoluutse monarhia jäänused, millest vabaneda Prantsusmaal oli kõige raskem. Neid leidub direktoriumi ajal sel määral, nagu poleks revolutsiooni üldse olnud.

Õnnetuseks Prantsusmaale ja maailmale tõusis mees, kes eneses kõige intensiivsemalt kehastas seda prantslaste rahvuslikku egoismi. Ta andis riigile kümme hiilgeaastat ja lõpliku kaotuse alanduse. See oli sama *Napoleon Bonaparte*, kes juhtis võidule direktoriumi väed Itaalias.

Direktoraadi viieaastase kestuse vältel ta plaanitses ja töötas oma tõusu ettevalmistamiseks. Aste astmelt ta tõusis kõrgeima võimuni. Ta oli mõneski suhtes piiratud arusaamisega, kuid see-eest vankumatult sirgjooneline ja suure energiaga mees. Ta oli alanud elu kui äärmuslane Robespierre'i leerist — oma esimese edu võlgnes ta sellele parteile —, kuid tal puudus tõeline arusaamine uutest jõududest, mis olid teotsemas Euroopas. Tema määratu poliitiline kujutusvõime kihutas teda teostama hilist ning ebareaalset katset jalule seada Lääne keisririiki. Ta püüdis

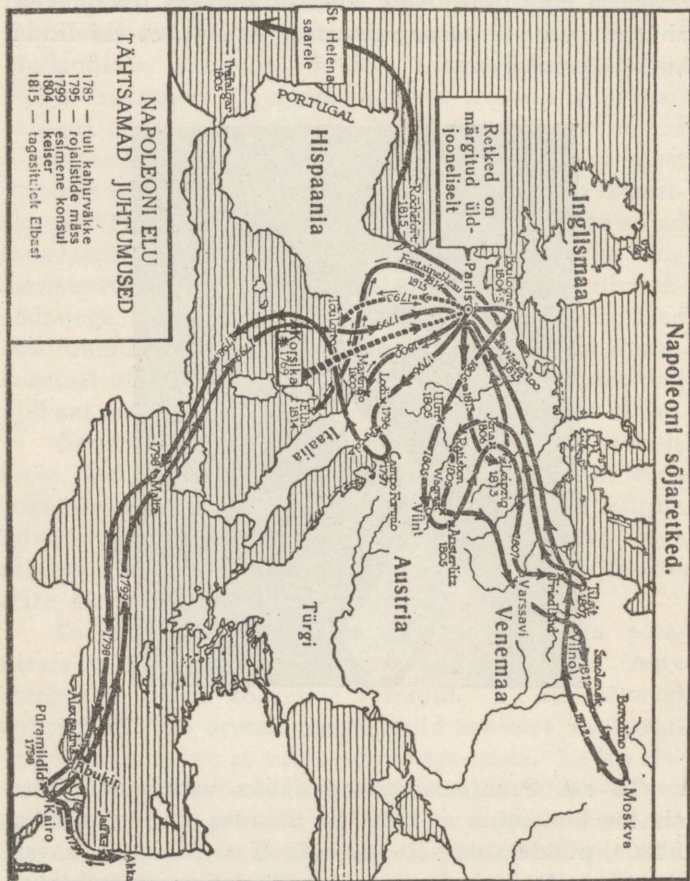
hävitada vana Püha Rooma riigi jäänused ja asendada need uue võimuga, mis oleks keskendunud Pariisi ümber. Viini keiser lakkas olemas Püha Rooma riigi keiser ja muutus lihtsalt Austria keisriks. Napoleon lahutus oma prantsuse rahvusest naisest, et abielluda Austria printsessiga.

Napoleon.

Ta sai Prantsusmaa tegelikuks valitsejaks juba esimese konsulina a. 1799 ja ülendas enda keisriks a. 1804, püüdes otseselt matkida Karl Suurt. Paavst kroonis ta Pariisis ja ta toimis Karl Suure ettekirjutuste kohaselt, võttes ise paavstilt krooni ja asetades selle endale pähe. Ta poeg krooniti Rooma kuningaks.

Mõned aastad Napoleoni valitsus oli pidevaks võiduteeks. Ta vallutas suurema osa Itaaliast ja Hispaaniast, võitis Preisimaa ja Austria ning käsutas

laevastik pidi Trafalgari juures (1805) vastu võtma otsustava kaotuse Briti admiralilt Horatio Nelsonilt. Hispaania tõusis ta vastu a. 1808 ja Inglise vägi Arthur W. Wellingtoni juhatusel tõrjus prantslased põhjasuunas aeglaselt poolsaarelt. A. 1811 Napoleonil tekkis konflikt Vene tsaari Aleksander I-ga

ja a. 1812 ta tungis Venemaale suure ebaühtlase 600.000 sõdurist koosneva väega, mis aga võideti ja mille enamiku hävitasid venelased ja vene talv. Saksamaa ja Rootsi pöördusid ta vastu. Prantsuse väed löödi tagasi Fontainebleau' juures ja Napoleon loobus troonist (a. 1814). Ta saadeti välja Elba saarele, kuid pöördus 1815. a. Prantsusmaale tagasi viimseks katseks. Ühendatud Briti, Belgia ja Preisimaa väed võitsid ta

Waterloo juures. Ta suri Briti vangina St. Helena saarel a. 1821.

Prantsuse revolutsiooni poolt vallandatud jõud olid tühjaks ammutatud. Suur võidukate liitlaste kongress tuli kokku Viini ja püüdis, niipalju kui võimalik, jalule seada olukordi, mis suur torm oli tükikideks käristanud. Kurnava pingutuse järel püsis rahu Euroopas ligi nelikümmend aastat.

VII. Ebakindel rahu Euroopas Napoleoni languse järelajal.

Kaks peamist põhjust olid takistuseks täielikule ühiskondlikule ja rahvusvahelisele rahule sel perioodil. Need valmistasid teed sõdade-tsüklile ajavahe-
mikus 1854 kuni 1871. Esimene neist oli asjaomaste kuningakodade püüe uuesti maksma panna ebaõiglasi eesõigusi ja takistada mõtte-, kirja- ja õpetusevabadust. Teine oli Viini diplomaatide loodud võimatute piiride süsteem.

Kuningriikluse sissesündinud kalduvus tagasi sammuda möödunud olukordade juurde avaldus esimeseks kõige selgemini Hispaanias. Siin seati sisse isegi inkvisitsioon. Hispaania kolooniad teisel pool Atlandi ookeani toimisid Ühendriikide eeskujul ja tõstsid mässu, kui Napoleon a. 1808 pani oma venna Joseph'i Hispaania troonile. Lõuna-Ameerika George Washingtoniks oli kindral Simon Bolivar. Hispaania ei suutnud seda mässu maha suruda, see venis nagu Ühendriikide vabadusvõitluski. Lõppeks Austria, toetudes Püha Liidu põhimõttele, tegi ettepaneku, et muud Euroopa riigid abistaksid Hispaaniat selles

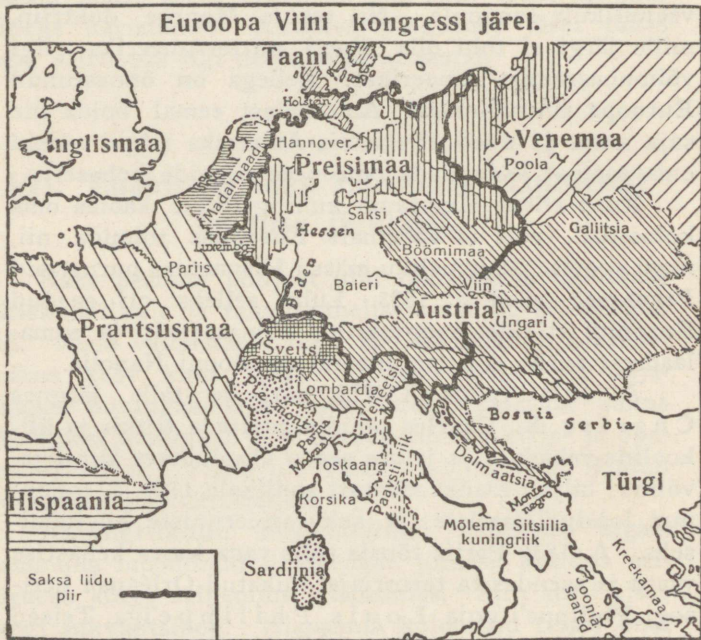
võitluses. Euroopas astus selle vastu välja Inglismaa. Ameerika Ühendriikide presidendi James Monroe' terav aktsioon a. 1823 surus lõplikult tagasi selle katsetud monarhistliku restauratsiooni. Monroe teatas, et Ühendriigid vaataksid igale katsele levitada Euroopa poliitilist süsteemi läänepoolkeral kui endavaenulikule sammule. Nii tekkis Monroe' doktriin, mille järgi ei tohi olla ühegi mitte-Ameerika riigi võimuhaaramist Ameerikas. Sellega on õnnestunud Euroopa suurvõimused Ameerikast eemal hoida üle saja aasta ja uued Hispaania-Ameerika riigid võisid oma saatust kujundada omaenese soovide kohaselt.

Kuid ehkki Hispaania kuningriiklus kaotas oma kolooniad, võis ta vähemalt Euroopas toimida nii, nagu soovis. Rahvusliku mässu Hispaanias purustasid Prantsuse väed a. 1823. Luba selleks oli saadud Euroopa riikide kongressilt. Samaaegselt ja sama laadselt surus Austria alla revolutsiooni Napolis.

A. 1824 Louis XVIII suri ja talle järgnes Charles X. Charles püüdis hävitada trüki- ja ülikoolide-vabadust ja jalule seada absoluutset kuninga-võimu; biljon franki määrati aadlikele 1789. a. toimunud lossipõletamiste ja sekvestreerimiste hüvitamiseks. A. 1830 Pariis tõusis selle vana korra kehastise vastu ja asendas ta terroriajal hukatud Orléans'i hertsogi Philippe'i poja Louis Philippe'iga. Teised kuningriigid ei seganud end vahele, silmas pidades revolutsiooni avalikku heakskiitu Inglismaa poolt ja tugevat liberaalset käärimist Austrias ja Saksamaal. Lõppude lõpuks oli Prantsusmaa ikkagi kuningriik. Louis Philippe (1830—1848) jäi Prantsusmaa konstitutsiooniliseks kuningaks kaheksateistkümmend aastat.

Säärased olidki Viini kongressi loodud rahu ebaumugavad kõikumised, mille põhjuseks olid monarhis-

tide tagurlikud püüded. Pinevused, mis tekkisid Viini diplomaatide ebateaduslikult loodud piirikorralduste tõttu, arenesid küll aeglasemalt, kuid olid inimsoo rahule veel hädaohtlikumad. On ääretult ebamugav valitseda koos rahvaid, kes räägivad eri keeli,

loevad seetõttu erisugust kirjandust ja omavad erisugust mõtlemisviisi, kusjuures vahekordi kibestavad veel usulised lahkavumused. Ainult mõni tugev vastastikune huvi, nagu näiteks ühiskaitse vajadus Šveitsi mägielanikkudel, võib õigustada erineva keele ja usuga rahvaste tihedat sidumist; ja isegi Šveitsis valitseb kõige kaugeleulatavam kohalik autonoomia.

Igal pool, kus rahvastik on rühmitunud külade ja väikeste maa-alade kaupa, nagu näit. Makedoonias, on kantonilaadne maakorraldus paratamatult vajalik. Kui aga heita pilk Viini kongressi loodud maakaardile, siis näib, nagu oleks kavatsetud kohapeal esile kutsuda suurimat kibestust.

Kongress hävitas asjatult Hollandi vabariigi ja paiskas protestantlikud hollandlased ühte prantsuse keelt kõnelevate katoliiklastega vanadelt Hispaania (Austria) Madalmailt, luues uue Madalmaade kuningriigi. Mitte ainult kogu Veneetsia vabariik, vaid kogu Põhja-Itaalia kuni Milaanoni anti üle saksa keelt kõnelevaile austerlasile. Prantsuskeelne Savoja ühendati Itaalia aladega, et jalule seada Sardiinia kuningriiki. Austria-Ungari, juba isegi küllalt lahkheliline isekeskis ebasõbralikkude rahvuste — sakslaste, ungarlaste, tšehhide, slovakkide, jugoslaavlaste, rumeenlaste ja nüüd ka itaallaste — ühend, tehti veel võimatumaks 1772. ja 1795. a. Poola jagamise tunnustamisega, mille järgi Austria saavutas osa Poola maist. Katoliiklik ja vabariiklik poola rahvas langes suuremalt jaolt kreeka-katoliku usku Vene tsaari vähem kultuurse valitsuse alla. Tsaarile kindlustati ka täiesti võõra päritoluga soomlased. Erinev norra ja rootsi rahvas ühendati ühe kuninga valitsuse alla. Eriti kardetavasse segadusse jäid olukorrad Saksamaal. Preisi-maa ja Austria kuulusid ainult osa maadega Saksa liitu, mis koosnes suurest hulgast vähemaist riikidest. Taani kuulus liitu mõningate saksa keelt kõnelevate maa-aladega Hoisteinis. Luxembourg ühendati Saksa liiduga, kuigi ta valitsejaks oli Madalmaade kuningas ja paljud ta elanikest kõnelesid prantsuse keelt.

Siin toimiti täiesti hoolimatult tõsiasja suhtes, et inimesed, kes räägivad saksa keelt ning rajavad oma

tõekspidamised saksa kirjandusele, või need, kes räägivad itaalia keelt ning rajavad oma tõekspidamised itaalia kirjandusele, saavad areneeda parimini ja muule inimkonnale kõige vähem kahjulikult, kui nad ajavad oma asju iseene keeles ja oma keele piirkonnas. Ons

Vabadus rahvast juhtimas.

ime, et üks selle aja kõige populaarsemaid saksa laule kinnitab, et saksa kodumaa on igal pool, kus kõnelakse saksa keelt!

A. 1830 tõstis prantsuse keelt kõnelev Belgia samaaegse Prantsuse revolutsiooni mõjul mässu Hol-

landist kaaslase vastu Madalmaade kuningriigis. Kartes vabariigi loomist või võimalikku ühinemist Prantsusmaaga suurriigid kiirustasid olukorra rahustamisega ja andsid belglastele kuningaks Sachsen-Coburg-Gotha printsipi Leopold I. A. 1830 toimus tagajärgeluid mässukatseid ka Itaalias ja Saksamaal ja palju tõsisemaid rahutusi Venemaa Poola osas. Vabariiklik valitsus Varssavis püsis ligi aasta Nikolai I vastu (kes järgnes Aleksander I a. 1825), kuid hävitati siis vägivaldselt ja suure metsikusega. Poola keelt hakati taga kiusama ja kreeka-katoliku usk kuulutati ametlikuks riigiusuks rooma-katoliku asemel...

A. 1821 tekkis kreeklaste mäss Türgi valitsuse vastu. Kuus aastat nad pidasid meeletlikku võitlust, kuna Euroopa suurvõimud vaatasid pealt. Liberaalid protestisid selle tegevuse vastu, vabatahtlikke igast Euroopa riigist ühines mässajatega ja viimaks Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa alustasid ühiselt sõjategevust. Prantslased ja inglased hävitasid Türgi laevastiku Navarino lahingus (1827) ja tsaar tungis Türgimaale. Adrianoopoli rahuga (1829) kuulutati Kreeka iseseisvaks, kuid tal ei lubatud jätkata oma muistseid vabariiklikke traditsioone. Kreekamaa jaoks leiti saksa soost kuningas — Baieri prints Otto — ja kristlikud kubernerid seati ametisse Doonau provintssidesse (praegune Rumeenia) ja Serbiasse (osa Jugoslaaviast). Kuid pidi veel palju verd voolama, enne kui türklased täiesti välja tõrjuti neist maist.

VIII. Eluliste teadmiste arenemine.

Kogu XVII ja XVIII sajandi ja XIX s. algusaastail, ajal, mil Euroopas kestsid eelkirjeldatud riikide-

ja vürstidetiolid, mil Vestfaali rahu (1648) lapitud maakaart muutus Viini rahu (1815) lapitud maakaardiks, mil ookeanipurjekas levitas Euroopa mõju kogu maailmas, toimus euroopalikus maailmas kestev teadmistehulga kasvamine ja kujutluste selgenemine ümbritsevast loodusest ja maailmast.

See sündis lahus poliitilisest elust ega mõjutanud XVII ja XVIII s. poliitikat kuigi tunduvalt. Ka ei puudutanud see tol ajal veel kuigi sügavasti rahvapärast mõtlemisviisi. Tulemused ilmusid hiljem ja oma täies jõus alles XIX s. teisel poolel. Vaimukultuur arenes esialgu ainult väikeses jõukate ja ripumatute inimeste maailmas. Ilma teatud jõuka häraskihi olemasoluta ei oleks teaduslik töö iialgi saanud alata vanal Kreekamaal ja see ei oleks suutnud uuesti elustuda Euroopaski. Ülikoolid etendasid teatud, kuid mitte juhtivat osa selle ajastu filosoofilises ja teaduslikus mõtlemises. Ametlikult tõetatud teadus on sageli arg ja konservatiivne teadus, mil puudub algatusvõime ja mis on tõrges uuenduste suhtes, kui tal ei ole hoogustajaks kokkupuuted iseseisvate vaimudega.

Oleme juba maininud Inglise Kuningliku Ühingu asutamist a. 1662 ja ta katset teostada Baconi „*Uue Atlantise*“ unistust. XVIII sajandil toimusid teadmiste selgenemine aine ja liikumise kohta, suur areng matemaatika alal; arendati süstemaatiliselt optilise klaasi tarvitamist mikroskoobis ja teleskoobis; uue hooga teostati klassifikatsiooni loodusteadustes; toimus ka anatoomiliste teaduste uuestisünd. Aristotelese aimatud ja Leonardo da Vinci' (1452—1519) kujuteldud teadusala geoloogia alustas oma suurt ülesannet — kaljuste ürikute selgitamist.

Füüsika areng tõi kaasa muutusi metallitööstuse

alal. Julgem ümberkäimine suurema hulga metallidega ja muude materjalidega mõjus soodustavalt praktiliste leiutiste teostamisele. Suurejooneline masinaasjandus hakkas revolutsioneerima tööstust.

A. 1804 Richard Trevithick kohandas James Watti aurumasina transpordiks ja ehitas esimese veduri. A. 1825 avati esimene raudtee Stocktoni ja Darlingtoni vahel ja George Stephensoni „Rocket“, kolmeteistkümmetonnine rong, saavutas neljakümnenelja-miilise tunnikiiruse. Alates 1830. aastast raudteede ehitamine sages. Sajandi keskpaiku raudteedevõrk oli laienenud juba kogu Euroopale.

See oli äkiline murrang, mis liiklemiskiiruse alal muutis ammu kestnud olukorra. Pärast Venemaa-katastroofi Napoleon reisis Vilno lähedalt Pariisi 312 tunniga. See oli umbes 1400-miiline teekond. Ta kasutas reisil iga võimalikku soodustust ja saavutas umbes 5-miilise keskmise tunnikiiruse. Harilik reisija vajanuks selle maa katmiseks kaks korda sama palju aega. See oli umbkaudu sama reisimiskiirus, mida peeti harilikuks Rooma ja Gallia vahel I sajandil p. Kr. Siis tuli järsku määratu muutus. Raudteed vähendasid selle aja harilikul reisijal vähemale kui neljakümne kaheksale tunnile. See tähendab, et tähtsamad vahemaad Euroopas vähenesid umbes kümnendikule sellest, mis nad olid varem. Nad võimaldasid halduslikku tööd teostada senisest kümme korda suuremais üksusis. Nende võimaluste täit tähendust ei ole Euroopa ikka veel mõistnud. Euroopa on ikka veel jaotatud hobuse- ja maantee-ajastust pärinevaiks piirideks. Ameerikas olid tagajärjed silmapilksed. Lääne poole laienevais Ühendriikides see tähendas mugavat juurdepääsuvõimalust Washingtonile, ükskõik kui kaugale üle mandri piir ka ei nihkunud. See tähendas

suurejoonelist ühtsuse säilitamist, mis teistes tingimustes oleks olnud võimatu.

Aurik arenes esialgu aurumasinast veidi varemini. Juba a. 1802 liikus aurupaat *Charlotte Dundas* Põhja-Inglismaal Firth of Clyde'i kanalil ja a. 1807 ameeriklasel R. Fultonil oli Hudsoni jõel käigus inglise masinatega *Clermont*'i-nimeline aurik. Ameerikas lasti ka merele esimene aurik *Phoenix*, mis sõitis New Yorgist Philadelphiasse, ja samuti ka esimene aurujõudu kasutav laev (tal olid ka purjed) *Savannah* Atlandi ületamiseks (1819). Need kõik olid rataslaevad, mis ei ole sobivad sõiduks ulgumerel. Rattad purunevad liiga kergesti ja laev muutub siis liikumisvõimetuks. Vindiga aurik ilmus palju hiljem. Tuli ületada palju raskusi, enne kui vint muutus tarvitamiskõlvuliseks. Alles sajandi keskel hakkas aurikute tonnaž ületama purjekate oma. Pärast seda oli evolutsioon meretranspordi alal kiire. Esmakordselt hakkasid inimesed ületama meresid ja ookeani, teades päralejõudmise aega enam-vähem kindlasti. Atlandi ületamine, mis oli olnud ebakindel nädalate- või kuudepikkune seiklus, lühenes, kuni 1910. a. kahanes kiireimate laevade puhul umbes viie päevani, seejuures kindlaksmääratava päralejõudmise tunniga.

Samaaegselt auruliiklemise arenemisega maal ja merel toimus uus inimeste läbikäimist kergendav leiutis Alessandro Volta', Luigi Galvani' ja Michael Faraday' elektriuurimise tulemusena. Esimene elektri-telegraaf algas tegevust a. 1835; esimene merealune kaabel Prantsusmaa ja Inglismaa vahel pandi a. 1851. Paari aastaga telegraafivõrk levis kogu tsiviliseeritud maailmas ja uudised, mis seni rändasid aeglaselt kohalt kohale, levisid nüüd kogu maakeral silmapilkselt.

Aururong ja elektritelegraaf olid XIX sajandi

keskpaiku inimesele kõige rabavamaid ja revolutsioonilisimaid leiutisi, kuid nad olid vaid palju ulatuslikuma protsessi väljapaistvaim ja kohmakaim esikvili. Võrreldes eelmiste ajastute edusammudega samadel aladel arenesid tehnilised teadmised ja osavus nüüd erakordse kiirusega ja erakordses ulatuses. Igapäevases elus palju vähem silmapaistev, kuid lõppeks palju tähtsam oli inimese võimu kasvamine mitmesuguste konstruktiivsete materjalide üle. Enne XVIII sajandi teist poolt saavutati rauda rauamullast puusöe abil. Käsitöölised vasardasid ning vormisid seda väikeste tükkidena. Headus ja tööviis sõltusid suuresti iga üksiku sepa kogemusest ja taibukusest. Neis oludes oli kõige suuremaks rauahulgaks (XVI sajandil), mida suudeti ümber töötada, kaks kuni kolm tonni. (Seepärast oli kindlaks määratud ka kahurite maksimaalne suurus.) Kõrgahi tekkis XVIII sajandil ja arenes koksi tarvituselevõttuga. Enne XVIII sajandit (1728) ei olnud veel olemas valtsitud plekki ega valtsitud rauda.

Vana Maailm ei suutnud kasutada auru oma metallurgilise arenematuses tõttu. Aurumasin, ka kõige primitiivsemal kujul, ei ole võimalik enne raudpleki olemasolu. Moodsale silmale näivad esimesed masinad viletsa ja kohmaka rauatööna, kuid seegi oli äärmine, mida suutis saavutada tolle aja metallurgia. Alles 1856. a. avastati Bessemeri protsess¹⁾ ja 1864. a. lahtise kolde kasutamine, mille abil võis terast ja iga seltsi rauda sulatada ning puhastada senikuulmatul viisil ja hulgal. Ja tänapäeva elektriahjus võib näha mitmeid ja mitmeid tonne sula terast keerlemas nagu

---

¹⁾ Ligemalt Dr. J. Kranig, Tehnika võidukäik I. Elav Teadus nr. 14. Tartu, 1933.

keeva piima kastrulis. Ühtegi celmist tõelist edu-
sammu inimkonna arengus ei saa tagajärgedelt võr-
relda nüüd saavutatud täieliku valitsusega määratute
terase- ja rauamasside ning nende kokkupanu ja kvali-
teedi üle. Raudteed ja esimesed masinad olid uue
metallurgia algtriumfid. Peagi ilmusid raud- ja teras-
laevad, määratud sillad ja uus terasele rajatud hiigla-
hoonete püstitamiseks võimeline ehitustehnika. Ini-
mesed mõistsid liiga hilja, et nad olid loonud oma
raudteed liiga kitsa rööpmevahega, et nad oleksid
võinud korraldada oma reisimist palju suurema kind-
luse ja mugavusega ja palju ulatuslikumalt.

Enne XIX sajandit polnud maailmas laevu, mis
mahult oleksid palju ületanud 2000 tonni; praegu pole
50 000-tonnine aurik midagi imetlusväärset. On ini-
mesi, kes pilkavad sellelaadset arengut, nimetades seda
ainult kvantitatiivseks eduks. Kuid see märgitseb
ainult pilkajate vaimset piiratust. Suur laev või teras-
ehitis ei ole ainult mineviku väikese laeva või ehitise
suurendatud teisend; ta erineb ka oma olemuselt, on
osavamini ja tugevamini ehitatud, peenemast ja vastu-
pidavamast materjalist; selle asemel et olla juhuslik
ja ebateaduslik, ta on põhjaliku ja keerulise kalku-
latsiooni tulemus. Vana maja- või laevaehitusviisi
puhul aine oli domineeriv: materjali ja ta omadusi
tuli orjalikult arvestada; uue puhul aine on valluta-
tud, muudetud, alistatud. Kui ainult mõelda kivisöele,
rauale ja liivale, mida ammutatakse sügavikkudest,
töötatakse ümber, sulatatakse ja valatakse ning püsti-
tatakse siis saleda sädeleva terasest ja klaasist tornina
üle 200 m kõrgusse mingi rahvarikka linna kohale!

Oleme esitanud üksikasju terase ajaloost, et illust-
reerida inimese teadmiste arengut metallurgia alal.
Samuti võiks kirjeldada vase ja tina ümbertöötamise

arengut ja teisi loendamatuid metalle, kas või niklit ja alumiiniumi, mida XIX sajandi koidikul veel ei tuntud. Mehaanilise revolutsiooni peamised triumfid ongi saavutatud valitsemisega mitmesuguste ainete üle. Kuid sel alal naudime siiski vaid esimesi vilju. Inimene omab võimu, kuid ta peab alles õppima selle võimu kasutamist. Paljud uute avastiste kasutamiseviisid on olnud labased, tühised, rumalad või hirmsad. Kunstnik ja kohandaja on ikka veel vaevalt alanud tööd nüüd nende käsutuses olevate loendamatu ainetega hulgaga.

Nende mehaaniliste võimaluste arenguga paralleelselt kasvas uus teadus elektrist. Aga alles XIX sajandi kaheksakümnendail aastail see uurimusalala hakkas saavutama tulemusi, mis äratasid ka võhikute tähelepanu. Siis korraga ilmusid elektervalgustus, elektripinge ja -vool, võimalus vasktraati mööda edasi saata energiat, mida võib soovi korral muuta mehaaniliseks liigutuseks, valguseks või soojuseks, nii nagu vett saadetakse torude kaudu, ja need uuendused hakkasid imbuma ka igapäevase inimese teadvusse...

Prantslased ja inglased olid esimesed, kes hakkasid uusi teadmisi kasutama; aga peagi sakslased, kes olid Napoleoni ajal õppinud alandlikkust, hakkasid näitama sellist indu ja kangekaelsust teadusliku uurimise alal, et nad kippusid ette jõudma oma juhtidest. Briti teaduse enamiku olid loonud inglased ja šotlased, kes tegutsesid väljaspool teadusliku töö tavalisi keskusi.

Inglise ülikoolid sel ajal elasid üle teatud langust ja tegelesid sageli pedantse kreeka ja ladina klassikute tuupimisega. Ka Prantsuse haridussüsteemis domineerisid jesuiidi koolide klassilised traditsioonid ja järelikult polnud sakslasil raske organiseerida uuri-

jate-kogu, mis oli küll väike ülesannete suurust arvestades, kuid küllalt suur, võrreldes briti ja prantsuse leiutajate ja katsetajate väikese hulgaga. Ja kuigi kirjeldatud uurimistöö muutis Inglismaa ja Prantsusmaa rikkaimaks ja võimsaimaks riikideks maailmas, ei teinud see veel teadlasi rikkaks ja võimsaks. Tõsist teadlast iseloomustab paratamatult eluvõõrus. Ta on liiga koormatud oma uurimistööga, et plaanitseda, kuidas selle abil võiks hankida raha. Tema leiutiste eksploateerimine langeb seetõttu tavaliselt kasuahnema tüüpi kätte. Ja nii näeme, et iga uus leiutis lõi Suurbritannias uusi rikkaid, kes, kuigi nad ei avaldanud sama kirglikku soovi tappa kuldseid mune munev hani nagu skolastikud või kiriklikud kutsealad, siiski lasksid teadlasel sageli päris rahuliku meelega nälvida. Nende arvates leiutajaid loodi siia maailma selleks, et „targemad“ inimesed võiksid nende olemasolust kasu saada.

Selles asjas sakslased olid veidi targemad. Saksa senised „teadlased“ ei avaldanud sellist vaenulisust uue teaduse vastu. Nad lubasid tal areneda. Teiselt poolt, saksa ärimehel ja töösturil puudus nii suur põlgus teadlase vastu nagu ta briti võistlejal. Sakslaste arvates võis teadus olla hoolitsetud põlluks, mis kannab vilja vastavalt harimisele. Seepärast nad pakkusid teaduse arengule teatud võimalusi. Nende avalikud kulutused teadusliku töö toetamiseks olid suhteliselt suuremad teiste maade omast, ja need kulutused tasusid end rikkalikult. XIX sajandi teisel poolel saksa teadlane oli muutnud saksa keele tundmise vajalikuks igale loodusteadlasele, kes tahtis kontaktis püsida uuemate uurimustega, ja mõnel alal, näiteks keemias, sakslased saavutasid väga suure edumaa oma läänepoolsete naabrite ees. Saksamaa teaduslikud püüded

60-ndail ja 70-ndail aastail hakkasid 80-ndail avaldama oma mõju ja Saksamaa hakkas Inglismaale ja Prantsusmaale järele jõudma tehnilise ning majandusliku jõukuse alal.

Uus ajajärk leiutiste ajaloos algas 80-ndail aastail, kui leiutati uus tüüp masinaid, mida aurujõu asemel käivitas mingi eksplosiivse segu jõud. Nüüd võimalikuks saanud kergeid ning suurejõulisi masinaid hakati kasutama autode ehitamisel ja nad saavutasid nii suure kerguse- ja kiiruseastme, et võimaldasid tegelikult lendamist, mida teoreetiliselt peeti võimalikuks juba ammu. Menuka, kuid inimese ülesviimiseks mitte küllalt suure lennumasina valmistas professor S. P. Langley Washingtonist juba a. 1897. 1909. a. paiku aeroplaan muutus inimese transportimiseks sobivaks. Raudtee ja autoasjanduse väljaarenemisega näis tulevat seis inimese liikumiskiiruse suurenemisele, kuid lennukiga toimus uus ja mõjukas kauguste vähenemine. XVIII s. kestis reis Londonist Edinburgh'i 8 päeva; a. 1918 Briti Eraõhustranspordi Ühing teatas, et reisi Londonist Melbourne'i, s. o. üle poole maakera, võidakse mõne aasta pärast teostada samuti 8 päevaga.

Siiski, sellele silmatorkavale aja ning kauguste vähenemisele ei tohi omistada liiga suurt tähtsust. Nad on ainult üks külg inimvõimaluste palju sügavamast ja palju tähtsamast laienemisest. Põllumajandus ja põllumajanduslik keemia näiteks tegid XIX s. jooksul sama suuri edusamme. Inimesed õppisid põllupinda väetama nii, et saavutati nelja- ja viiekordne lõikus, võrreldes saagiga nendeltsamadelt aladelt XVII sajandil. Veel üllatavam oli areng arstiteaduse vallas. Keskmise elamistase tõusis, päevane jõudlusvõime kasvas ja elu raiskamine haigustega vähenes.

Kõik need seigad moodustavad sellise pöörde inimsoo elus, et võime kõnelda uuest ajajärgust ajaloos. See mehaaniline revolutsioon toimus vähem kui ühe sajandi jooksul. Selle aja kestel oli inimsoo majanduslikus olukorras toimunud suurem muutus kui näiteks ürgajast kultuurielu alguseni või Pepi päevist Egiptuses George III ajani. Olid püstitatud uued hiiglaslikud tellingid inimsoo elamu ehitamiseks. Ja see asjaolu vajab meie ühiskondlike, majanduslike ja poliitiliste meetodite uut ümberkorraldamist. Need ümberkohandumised pidid paratamatult ootama mehaanilise revolutsiooni arengut, ja tänapäevalgi nad püsivad oma algastmel.

IX. Tööstuslik revolutsioon.

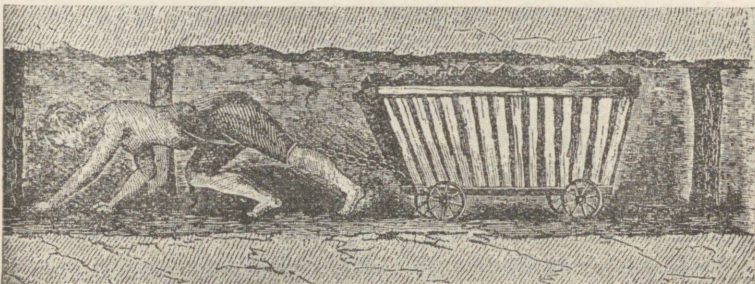
Paljud ajaloolased kipuvad samastama *mehaanilist* revolutsiooni *tööstusliku* revolutsiooniga. Esimene neist oli täiesti uudne nähtus inimsoo kogemustes ja kasvas välja organiseeritud teaduse tulemustest. See oli uus ala, nagu põllumajanduse leiutamine või metallide avastamine, kuna teine oli tingitud senise ühiskondliku ja majandusliku elu ajaloolisest arengust. Need kaks protsessi arenesid paralleelselt ja mõjutasid teineteist vastastikku, kuid nende lähte-koht ja põhiolemus olid erinevad. Tööstuslik revolutsioon oleks toimunud ka siis, kui poleks olnud kivi-sütt, auru ja masinaid, kuid siis see oleks arvatavasti sarnanenud hilisema Rooma vabariigi ühiskondliku ja rahandusliku arenguga. Oleks kordunud vabade maaharijate maatustamine, rühmtöö, suurte mõisate, suurte isiklike varanduste ja ühiskondlikult laastava rahandusliku arengu lugu. Vabrikuid oli olemas

juba enne energia ja masinate leiutamist, sest vabrikud ei ole mitte masinate, vaid tööjaotuse tulemus. Drillitud ja kurnatud töölisel valmistasid asju, nagu pappkarpe moeesemete jaoks ja mööblit, värvisid maa-kaarte ja raamatuillustratsioone jne., juba enne vesiratta tarvituselevõttu tööstuses. Roomas leidis vabrikuid juba Augustuse ajal. Näiteks raamatumüüjate tööstustes dikteeriti uusi raamatuid tervele reale ümberkirjutajaile. Ja hoolas Defoe' ja Fielding'i poliitiliste pamflettide uurija võib leida, et idee kehvemat rahvakihti koondada käitistesse ja sundida teda seal töötama oma elu ülalpidamiseks liikus Inglismaal enne XVII sajandi lõppu. Sellelaadilisi mõtteid leidub isegi Th. More'i „*Utopias*“ (1516). See olu ühiskondlik, mitte mehaaniline areng.

Kuni XVIII sajandi teise pooleni Euroopa ühiskondlik ja majanduslik areng sammus õieti sedasama rada, mida oli Rooma riik käinud kolmel viimasel eelkristlikul sajandil. Kuid Euroopa poliitilised lahkemad, poliitiline vaenulikus isevalitsuses vastu, liht-rahva kangekaelsus ja võib-olla Euroopa vaimuilm suurem vastuvõtlikkus mehaanika ideede ja leiutiste vastu suunasid arengu hoopis uutele radadele. Inimliku solidaarsuse mõte oli uues Euroopas pealegi tänu kristlusele laialt levinud, poliitiline võim ei olnud nii kontsentreeritud ja rikkust ihaldavad ettevõtlikud isikud olid meelsasti valmis pöörduma orja- või rühmtöö juurest mehaanilise energia ja masina ekspluatsiooni-
rimisele.

Mehaaniline revolutsioon, s. o. uued leiutised ja avastised mehaanilisel alal, oli uudne nähtus inimsoo kogemustes ja toimus hoolimata nende poolt esilekutsutud ühiskondlikest, poliitilistest, majanduslikest ja tööstuslikest tagajärgedest. Sügavasti aga muutsid

tööstuslikku revolutsiooni ja kõiki teisi inimeluaval-
dusi alalised mehaanilise revolutsiooni põhjustatud
välise olukordade teisenemised. Ja kõige suurem eri-
nevus kapitali kuhjumise vahel Rooma vabariigi vii-
masel ajastul, väikemaapidajate ja väiketöösturite hä-
vitamise ja eelmisega väga sarnase kapitali kuhjumise
vahel XVIII ja XIX sajandil seisneb selles, et mehaa-
niline revolutsioon andis nüüd tööle hoopis erineva

Naistöoline kaevanduses.

iseloomu. Vana Maailma energia oli inimenergia;
igasugune töö olenes inimese lihasejõust, orjastatud
ja teadmisteta inimese jõust. Seda toetas vähesel
määral loomajõud — veohärjad, hobuliiklemine. Kus
oli vaja tõsta raskusi, tõstsid inimesed; kui oli vaja
lõhkuda kaljut, tegid seda inimesed; kui oli vaja
künda põldu — toimus see inimeste ja härgade poolt;
Rooma vaste aurikule oli galeer higistavate aeruta-
jate pikkade ridadega. Tsiivilisatsiooni algpäevil
suur osa inimsoost oli rakendatud puhtmasinlikku
töösse. Välise energia kasutamine masinäis esialgu
ei töötanud vabastada inimsugu ebaintelligentsest

vaevast. Suuri inimrühmi kasutati kanalite kaevamisel, raudteede läbimurdmisel, tammide ehitamisel jm. Kaevandustöölise arv kasvas määratult. Kuid mehaaniliste riistade hulk ja neist ammutatav kasu ning mugavus suurenesid veel enam. Ja mida kauem kestis XIX sajand, seda kindlamini ilmnes uue olukorra selge paremus. Inimolevusi ei vajatud enam mehaanilise energia allikaina. Mida võis masinlikult teha inimene, seda võis kiiremini ja paremini teha masin. Inimolevust vajati nüüd ainult töö juures, mis nõudis mõistust ja otsustusvõimet. Inimest vajati nüüd ainult inimesena. Ori, kellel oli põhinenud kogu eelnev tsivilisatsioon, kuulekas olevus, isik, kellele abid olid üleliigsed, oli muutunud inimsoo hüvangule mittevajalikuks.

See kehtis vanade tööharude, nagu põllundus ja kaevandustöö kui ka uusimate metallitöö harude kohta. Sest kündmiseks, külvamiseks ja viljalõikuseks kasutati nüüd kiireid masinaid, mis tegid mitmetekümnete inimeste töö. Rooma tsivilisatsioon oli rajatud odavale alaväärtuslikule inimmaterjalile; moodne tsivilisatsioon aga rajati odavale mehaanilisele energiale. Tervelt sada aastat järjest on energia muutunud odavamaks ja töö kallimaks. Kui kaevandustes masinad pidid ootama järge umbes ühe inimpõlve, siis sellepärast, et tol ajal inimesed olid odavamad kui masinad.

See kõik oli esmajärgulise tähtsusega muutus inimkonna olukorras. Vana tsivilisatsiooni rikaste ja valitsejate peamiseks hooleks oli varustada tööturгу orjadega. XIX sajandi jooksul selgus ikka enam, et lihtrahvas pidi olema midagi paremat kui orjad. Teda

tuli harida — kas või ainult selleks, et tagada „tööstuslikku tublidust“. Ta pidi mõistma, milleks teda kasutatakse. Kristliku propaganda algpäevist saadik oli rahvaharidus Euroopas hakanud idanema, sama oli toimunud Aasias igal pool, kus islam pinda leidis, sest oli tarvis, et usklikud mõistaksid veidigi usust, mis neid lunastab, ja et nad suudaksid kas või vähesel määral lugeda pühi raamatuid, milles see õpetus säilitatakse. Usulised lahkkelid ja poolehoidjate värbamine võistlevate usulahkude vahel kündis pinda rahvahariduse lõikuseks. Inglismaal näiteks asutatakse XIX s. kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail tänu sektide lahkkelidele ja vajadusele hankida poolehoidjaid noorte hulgast rida võistlevaid hariduslikke organisatsioone laste jaoks. Riigikirikul olid „rahvuslikud“ koolid, sektantidel „briti“ koolid ja isegi rooma-katoliiklastel ei puudunud omad elementaarkoolid. XIX s. teine pool on rahvahariduse kiire tõusu aeg kogu lääne mõju aluses maailmas. Sellega võrdset edusammu ei toimunud kõrgema kihi hariduses, kuigi teatud vähemat edene mist oli märgata, ja suur kuristik, mis seni eraldas maailma kirjaoskajaiks ja kirjaoskamatuks massiks, polnud nüüd enam palju muud kui lihtne erinevus hariduslikus tasemes. Selle taga seisis mehaaniline revolutsioon, näiliselt ühiskondlikest oludest vähe hooliv, kuid tõeliselt järjekindlasti nõudes täiesti harimatu rahvakihi absoluutset hävitamist kogu maailmast.

Rooma lihtrahvas kunagi ei mõistnud selgesti Rooma vabariigi majanduslikku revolutsiooni. Tavaline Rooma kodanik kunagi ei näinud muutusi, mida ta läbi elas, nii selgesti ja mõistvalt, nagu näeme meie. Kuid tööstuslikku revolutsiooni, mis toimus XIX sa-

jandil, nägi lihtrahvas, kellesse asi puutus, täies ulatuses, sest nad võisid lugeda, rääkida ja vaielda neist küsimustest, ja sellepärast, et nad elasid ja nägid asju nii, nagu polnud näinud ükski ühiskond enne neid.

X. Moodsate poliitiliste ja ühiskondlikkude ideede areng.

Muistse maailma institutsioonid, kombed ja poliitilised ideed kasvasid aeglaselt ajastust teise, ilma et keegi oleks neid ette kavatsenud või ette näinud. Alles suurel inimsoo nooruse sajandil — VI saj. e. Kr. — inimesed hakkasid selgesti mõtlema omavahelistest suhteist; alles nüüd esmakordselt arvustati ja esmakordselt soovitati ümber korraldada ja muuta juurdunud tõekspidamisi, seadusi ja valitsusviise.

Oleme kirjeldanud Kreekamaa ja Aleksandria hiilgavat teaduslikku koidikut ja kuidas orjusele põhineva tsivilisatsiooni varisemine, usulise sallimatuse pilved ja absolutistlik valitsusviis peagi tumestasid seda töötavat algust. Kartusetu mõtlemise valgus ei suutnud Euroopas valitsenud süngusest mõjukalt läbi murda enne kui XV ja XVI sajandil. Oleme püüdnud näidata araablase uurimisindu ja mongoli vallutuste hoogsat tõmbetuult, mis aitasid järk-järgult selgendada Euroopa vaimset taevast. Esialgu laienesid konkreet- sed teadmised. Esimesed toibuva inimsoo vaimuviljad olid ainelised saavutised ja ainevõim. Teadused inimlikest vahekorrist, individuaal- ja sotsiaalpsühholoogiast, kasvatuses ja majanduses ei ole mitte ainult iseendast keerulisemad ja subtiilsemad, vaid on tihedasti seotud inimese tundeeluga. Edusammud neil

aladel on aeglasemad ja kutsuvad esile suuremat opositsiooni. Inimesed võivad ükskõikselt kuulata väga erinevaid mõtteid tähtede või molekulide üle, kuid ideed meie eluviiside üle puudutavad ja mõjutavad igauhte meist väga lähedalt.

Ja samuti nagu Kreekas Platoni julged unistused ilmusid enne kui Aristotelese valjud faktide otsingud, nii ka Euroopas esimesed uue ajastu poliitilised uurimused omandasid „utoopiliste“ jutustuste vormi, mis otseselt jäljendasid Platoni „*Riiki*“ ja ta „*Seadusi*“. Thomas More'i „*Utopia*“ on hoolikas Platoni jäljendamine, mille esimeseks viljaks oli uus Inglise vaesteseadus. Napolitaanlase Tommaso Campanella' „Päikese linn“ oli fantastilisem, kuid viljatum.

XVII sajandi lõpul tekib ulatuslik ja kasvav poliitiline ja majandusteaduslik kirjandus. Pioneerina sel alal esineb inglise vabariiklase poeg John Locke Oxfordist, kes esialgu tegeles keemiaga ja arstiteadusega. Tema tööd riigivormide, sallivuse ja kasvatuses kohta esildavad teadlikku vaimu, kes oskab näha ühiskondliku ümberkorraldamise võimalusi. Samalaadselt, kuigi veidi hiljem kui Locke Inglismaal, toimus Prantsusmaal M. de Montesquieu (1689—1755), kes allutas ühiskondlikud, poliitilised ja usulised institutsioonid põhjalikule ja teadlikule analüüsile. Ta rebis maagilise prestiiži katte Prantsuse absoluutselt monarhialt. Temale koos Locke'iga kuulub au, et nad pühkisid ära mitmed ekslikud tõekspidamised, mis olid takistanud teadlikke ja kaaluteldult ettevõetud katseid ühiskonda ümber korraldada.

Talle järgnev generatsioon kasutas julgesti tema seisukohti moraalsel ja vaimsel alal. Hiilgavate kirjanike grupp „entsüklopedistid“ — enamikus tõrksad vaimud eeskujulikest jesuiitide koolidest —

asus uut maailma plaanitsema (1766). Käsikäes entsüklopedistidega töötasid füsiokraadid ja ökonomistid, kes julgesti ja teravalt arvustasid ja uurisid varade valmistamise ja jaotamise küsimusi. Tekkis esimesi mõtlejaid, kes mõistsid hukka eramandi ja soovitasid rajada ühiskond mingisugusele kommunistlikule alusele. Need olid XIX sajandi

Robert Owen,
„utoopilise“ sotsialismi eestvõitlejaid.

mitmekesiste ja arvukate kollektivistlikkude mõtlejate eelkäijad, keda üldiselt nimetatakse sotsialistideks.

Mis on sotsialism? Sotsialismil on tuhandeid definitsioone ja sotsialiste on tuhandeid sekte. Sotsialismi tuumaks on eraomandiidee kriitika üldise hüvangu seisukohalt. Selle idee ajaloolist arengut võib lühidalt kirjeldada. Sotsialism lisas sellele veel internatsionalismi-idee ja

need mõlemad saidki olulisimaiks uusima aja poliitilisteks probleemideks.

Eraomandi-idee tuleneb liikide võitlusinstinktist. Ammu enne seda, kui inimene sai inimeseks, ürgahv oli omanikuks. Primitiivne omand on ese, mille eest loom on valmis võitlema. Koer ja ta kont, ematiiger ja ta pesa, mõirgav põder ja ta kari — need on eraomandi algmed. Sotsioloogias ei ole mõttetumat väljendit kui „primitiivne kommunism“. Paleoliitilise ajastu suguharujuht Vanim Mees pidas kinni pere-meheõigustest oma naiste, tütarde, oma riistade ja oma nähtava ümbruse kohta. Kui keegi teine mees tungis tema nägemispiirkonda, siis ta võitles uustulnukaga ja, kui sai, tappis ta. Suguharu kasvas aegade kestes vastavalt sellele, kuivõrd Vana Mees sallis nooremate meeste olemasolu ja nende omandiõigust naiste suhtes, kelle nad olid saagina kaasa toonud väljastpoolt suguharu, riistade ja ehete suhtes, mis nad olid valmistanud, ja metsloomade suhtes, kelle nad tapsid. Inimühiskond kasvas kompromissi najal ühele ja teisele kuuluva eraomandi vahel. See oli kompromiss instinktiga. Selle surus inimestele peale vajadus mõni võõras suguharu oma nägemispiirkonnast välja tõrjuda. Kui metsad, mäed ja jõed polnud s i n u maa või m i n u maa, siis pidid nad olema m e i e maa. Igaüks oleks eelistanud töötada omal maal, kuid see polnud ju alati võimalik. Sel juhul oleksid teised nad hävitanud. Ühiskond on niisiis oma algpäevist saadik nõrgestanud isiklikku omandiõigust. Looma ja ürginimese eraomandi tunnetus oli palju tugevam kui nüüdisaegsel tsiviliseeritud isikul, sest see tunnetus juurdub rohkem meie instinktides kui meie mõistuses.

Ürginimese ja tänapäeva kultuuritu isiku omandi-
iha ei tunne mingit piiri. Kõike, mille eest võib või-

delda, võib ka omada: naisi, vange, loomi, metsi, kivi-
murdu ja nii paljut muud. Ühiskonna kasvamisega
tekkis seadusi alalise omavahelise võitlemise takista-
miseks ja eraomandi-küsimuse lahendamiseks. Esi-
mesena mingit eset endale nõudnu võis selle omaks
tunnistada. Tundus loomulikuna, et maksujõuetust
võlgnikust sai võlausaldaja omand. Sama loomulikuna
näis, et mõne maatüki endale nõudnud isik võis nõuda
lõive kõigilt, kes soovisid seda maad kasutada. Ja
alles aegamööda hakkasid inimesed taipama, et see pii-
ramatu omandiõigus on suureks tülik. Mitte ainult
kogu nähtav maailm polnud kellegi pärisomand, vaid
ka inimesed ise sündisid kellelegi kuuluvatena. On
raske jälgida vanimate tsivilisatsioonijastute sotsiaal-
seid võitlusi, kuid juba Rooma vabariigi ajalugu näi-
tab, kuidas ühiskonnas ärkab arusaamine, et võlad või-
vad saada ühiskondlikuks paheks ja et piiramatu maa-
omand on samuti ebasobiv. Teame, et Babüloonias
hilisemal ajal valjusti piirati orjade omamise õigust.
Samuti teame, et suure revolutsionääri Naatsareti
Jeesuse õpetus on omandiõiguse enne-
olematu ründamine. „On kergem,“ ütles ta,
„kaamelil minna läbi nõelasilmast kui suure varanduse
omanikul pääseda taevariiki.“ Viimase kahekümne viie
või kolmekümne sajandi jooksul näib maailmas olevat
arenenud pidev ja järjekindel kriitika lubatava varan-
dusemäära kohta. Üheksateistkümmend sajandit pä-
rast Naatsareti Jeesust leiame kogu kristliku maailma
elavat veendes, et üks inimolevus ei või kuuluda tei-
sele. Ja arvamus, et „inimene võib talle kuuluvaga
teha, mis ta tahab“, on sügavasti vapustatud ka muude
omandiesemete suhtes.

Kuid XVIII sajandi lõpul maailm suhtus neisse
küsimustesse siiski alles kahtlevalt ja küsivalt. Miski

ei olnud veel küllalt selge ega küllalt korraldatud. Selle aja peamiseks tungiks oli kaitsta eraomandit kuningate ahnuse ja pillamishimu eest. Tahe kaitsta eraomandit liigmaksustamise eest oli ju üheks Prantsuse revolutsiooni puhkemise põhjuseks. Kuid revolutsiooni üheõigusluse põhimõttest kasvas välja just eraomandi kriitika. Sest, kuis saaksid inimesed olla vabad ja üheõiguselised, kui suurteil hulka del puudub maa, millel seista, ega ole midagi süüa, ja jõukad ei sööda ega toida kedagi, kes tööd ei tee! Järelikult — vaesed nurisesid.

Tähtsa poliitilise rühmituse vastus sellele mõistatusele oli soovitada varade ümberjaotamist. Nad tahtsid süvendada ja universaliseerida omandit. Sama sihi taotlemist, kuigi teisel teel, soovisid esimesed sotsialistid või täpsemalt kommunistid, kes soovisid täielikult kaotada „eraomandit“. Riik — selle all mõeldi muidugi demokraatlikku riiki — pidi saama kõikide varade peremeheks.

Näib olevat paradoksaalne, et inimkonna vabaduse ja õnne saavutamiseks osa inimesi soovis teha eraomandit kindlaks ja puutumatuks, kuna teised soovisid eraomandimõiste täielikku kaotamist. Kuid nii see oli. Seletus leidub asjaolus, et omandimõiste ei ole lahutamatu terve, vaid suur kogu mitmesuguseid eri väärtusega omandeid. Paljud asjad (näit. inimese keha, mingisuguse kunstniku tööriistad, rõivastis, hambaharjad) on inimese eraomandiks lõplikult ja vaidlematult, kuid terve rea asjade puhul (näit. raudteed, kodud, pargid, mitmesugused masinad) peab enne tõsiselt järele mõtlema, kui saab kindlaks määrata, mil määral nad võivad langeda eraomandiks ja mil määral nad kuuluvad üldsuse valdkonda ning vajavad avalikkuse huvides haldamist riigi poolt. Tegeli-

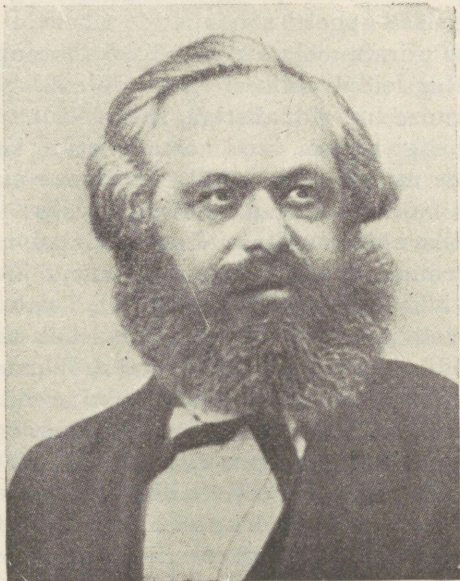
kult lahendatakse neid küsimusi poliitikas ja nende korraldamine on probleemiks riikliku administratsiooni loomisel, aga nendega tegelevad ka ühiskonnapsühholoogia ja kasvatusteadus. Omandimõiste kriitika alal aga käib veel ikka kirglik ja sageli ebateaduslik vaidlemine. Ühelt poolt individualistid tahaksid kaitsta ja laiendada praegusi õigusi kõigele, mida omame, teiselt poolt sotsialistid tahaksid paljudes suundades piirata meie eraomandilisi toiminguid. Tegelikus elus leidub inimesi kõigil võimalikel astmel, alates äärmise individualistiga, kes vaevalt sallib mingit lõivu riigi kasuks, kuni kommunistini, kes ei tunnista üldse mingit eraomandit. Praeguse aja tavalist sotsialisti võiks nimetada kollektivistiks: ta sallib teatud hulka eraomandit, kuid sellised alad, nagu haridus, liiklemine, kaevandused, maa-omand jm., peavad kuuluma hästiorganiseeritud riigile. Teatud mõõdukas, teaduslikult uuritud sotsialism näib tänapäeval leidvat üldist tunnustust. Mõistetakse ikka selgemini, et harimata inimene ei suuda hõlpsasti arendada tagajärjekat koostööd suurtes üritustes ja et iga samm keerukama riigikorra poole, iga funktsioon, mille riik võtab üle eraalgatuselt, vajab vastavat edu hariduse alal, korraliku järelevalve ja kriitika organiseerimist. Kaasaegse riigi poliitilised meetodid ja ajakirjandus on veel liiga ebaküpsed kollektiivse asjaajamise laiaulatuselisemaks teostamiseks.

Hõõrumised töö andjate ja töö võtjate, eriti isekate tööandjate ja tõrkuvate tööliste vahel põhjustasid kord Karl Marxi nimega ¹⁾ seotud algelise ja

---

¹⁾ Pikemalt vt. Poliitilised peavoolud: Konservatism, liberalism, sotsialism. Elav Teadus nr. 48. Tartu, 1935.

karmi kommunismi ülemaailmalist levikut. Marx rajas oma teooriad arvamusele, et inimese vaim oleneb majanduslikkudest tingimustest ja et praeguses tsivilisatsioonis valitseb paratamatu huvide konflikt jõuka tööandjate klassi ja töötava massi vahel. Mehaanilisest revolutsioonist tingitud hariduse edu tagajärjel

Karl Marx.

see arvukas töötav enamik muutub ikka klassiteadlikumaks ja kindlamaks oma vaenus valitseva ja klassiteadliku vähemuse vastu. Marx ennustas, et klassiteadlikud töölised haaravad ühel või teisel teel võimu ja loovad uue sotsiaalse riigi. Vaen, mäss ja võimalik revolutsioon on küllalt arusaadavad, kuid sellest ei jä-

reldu veel, et tekib uus parem ühiskondlik kord. Näiteks Venemaal, kus pärast Maailmasõda püüti tegelikult katsetada marksismiga, ta on osutunud haruldaselt loomevõimetuks.

Marx püüdis asendada rahvuslikku vaenu klassivaenuga; marksismi mõjul on tekkinud Esimene, Teine ja Kolmas Internatsionaal. Kuid ka moodne individualistlik mõtteviis võib jõuda internatsionalismi-mõisteni. Suure inglise majandusteadlase A. Smith'i päevist alates on kasvanud arusaamine, et ülemaailmalise jõukuse saavutamiseks on vajalik vaba ja takistamatu kaubandus. Riigivaenulik individualist suhtub ühtlasi vaenulikult ka tollidesse, piiridesse ja igasuguseisse vaba teotsemise ja liiklemise takistustesse, mida rahvuslikud piirid näivad õigustavat. On huvitav näha, kuidas need kaks oma iseloomult nii erinevat mõteterida, nagu seda on marksistide klassivõitluslik sotsialism ja briti ärimeeste individualistlik vabakaubanduse filosoofia, hoolimata oma põhilikust erinevusest lõppeks avaldavad tendentsi käsitleda inimtoiminguid ülemaailmalises ulatuses, väljaspool olemasolevate riikide piire. Tegelikult saavutab siin võidu teooria üle. Hakkame mõistma, et eri aluseilt lähtuvad individualistlik ja sotsialistlik teooria on osa samast inimsoole edukamat koostööd võimaldavate laiemate ja suurejoonelisemate poliitiliste ja ühiskondlikkude tõdede otsingust; need otsingud algasid Euroopas uuesti ja süvenesid siis, kui hävis inimeste usk Püha Rooma riiki ja kristluse ja kui vallutuste ajastu avardas inimeste silmapiiri Vahe-merest kogu maailmani.

Kõikide nende ühiskondlikkude, majanduslikkude ja poliitiliste ideede jälgimine ja mõistmine on praegu veel teostamata ülesanne. Mõned üldised tõed näivad

selguvat, ja nende mõju on selgesti märgatav tänapäeva poliitilistes sündmustes ja toiminguis¹⁾, kuid nad ei ole veel küllalt veenvad ning selged, et sundida inimesi nende süstemaatilisele teostamisele. Inimeste toimingud kõiguvad traditsiooni ja uudsuse vahel ja näivad enamikus kalduvat traditsionaalsusse. Kuid võrreldes oleviku mõtteviisi ainult üks inimiga tagasi valitsenud arusaamistega, näib olevat selge, et mingi uus ajajärk hakkab tekkima maailma. Selle peajooned on veel ebamäärased ja vahelduvad, kuid nad muutuvad ikka selgemaks ja selgemaks.

Iga aastaga saab selgemaks, et paljudel järjest arvukamail aladel inimsugu on muutumas üheks terviklikuks ühiskonnaks, ja on ikka vajalikum, et neil aladel valitseks ülemaailmaline kontroll. Näiteks on kindel tõde, et majanduslikult on meie planeet üks tervik ja kõigi maakera loodusvarade õige kasutamine vajab arusaavat juhtimist. Ja mida suurema võimu looduse üle annavad inimkonnale avastised ja leiutised, seda kardetavam ja pillavam on praegune juhuslik ja mitteleplik selliste alade haldamine. Ka rahandusküsimused muutuvad ülemaailmalisteks ja neid saab tagajärjekalt korraldada ainult ülemaailmalistes piirides. Taude ja rahvastiku liikumist käsitatakse nüüd juba üldiselt kogu maailma puudutavate küsimustena. Inimsoo suurenenud võim välismaailma üle on teinud sõja üle-määra laastavaks ja hävitavaks, kuid ta tulemused rahvaste- ja valitsustevaheliste tülide lahendamisviisina jätavad palju soovida. Kõik need küsimused

---

¹⁾ See on kirjutatud 1922. Hilisemate aastate sündmused oma rahvus-fašistlike ja autarkiliste püüdlustega on inimkonna siin esitatud ideaalist jälle kaugele tagasi viinud, ühtlasi tunduvalt alandades üksikisiku heaolu ja elustandardi.
Toim. täh.

nõuavad mingi võimsama ja suuremaulatuselise autoriteedi kontrolli, kui on ükski praegune valitsus.

Kuid sellest ei järeldu veel, et probleemi lahendus seisneks mingis ülivalitsuses, mis tekib kas olemasolevate valitsuste liitumise või vallutamise teel. Analoogia põhjal olemasolevate institutsioonidega on mõeldud Inimsoo Parlamendile, Maailma Kongressile ja Maakera Presidendile või Keisrile. Pool sajandit kestnud katsete, kogemuste ja vaidluste tulemus on, et on kadunud usaldus selle esialgselt nii endastmõistetava idee vastu. Sammudes tervikliku maailmani sel teel tuleb ületada liiga suuri takistusi. Praegu peetakse paremaks erialalisi ülemaailmalise kompetentsiga organisatsioone, kuhu olemasolevad riigid saavad esindajaid teatud eriküsimuse jaoks; näiteks konverentsid, mis tegelevad loodusvarade kasutamisega või arendamisega, tööolude ühtlustamisega, maailma-rahuga, rahandusega, rahvastiku ja tervishoiuga jms.

Maailm võib kord avastada, et kõiki tema igapäevaseid huvisid käsitletakse ja korraldatakse tervikuna, ilma et ta mõistaks, et on olemas üks maailma juhtiv keskvõim. Kuid enne, kui teostatakse niigi palju inimlikust ühtsusest, enne, kui selliseid rahvusvahelisi korraldusi võib asetada kõrgemale isamaalikkudest kahtlustest ja kadetsemisest, on vajalik, et kõik inimesed harjuksid vaatama inimsoole kui ühisele perekonnale ja et see idee saaks aluseks haridusele ja igasugusele meelsusele.

Suured ülemaailmalised usundid on mitmekümne sajandi jooksul püüdnud ülal hoida ja levitada ülemaailmalist inimsoo-venduse-ideed, kuid tänapäevani sugukondlikud, rahvuslikud ja rassivahelised hõõrumised, kadedus, viha ja ebausaldatavus takistavad, ja tagajärjekalt takistavad, avaramate ja suuremeelse-

mate tungide mõjulepääsu, mis teeksid iga inimese kogu inimsoo teenriks. Inimsoo-venduse-idee võitleb nüüd inimhinge eest nii, nagu kristluse-idee võitles Euroopa hinge eest kuuenda ja seitsmenda pärast-kristliku sajandi korralageduses ja segaduses. Selliste ideede areng ja võidulepääs peab olema arvuka väljapaistmatu ja innuka misjonäridehulga tööks, ja ükski kaasaegne kirjanik ei suuda otsustada, kui kaugel see töö juba on ja millist vilja see kord kannab.

Ühiskondlikud ja majanduslikud küsimused näivad olevat lahutamatult seotud rahvusvahelistega. Rahvaste omavaheline sallimatus, usaldamatus ja egoism peegeldavad eraomaniku ja töölise sallimatust, usaldamatust ja egoismi üldsuse hüve suhtes. Liialdusi isikliku omandiõigusega võib kõrvutada rahvaste ja valitsejate piiramatu ahnusega. Neid põhjustavad samad instinktiivsed tungid ja sama mõistmatus ning traditsioonid. Internatsionalism on rahvaste sotsialism. Kõik, kes on maadelnud nende probleemidega, tunnevad, et praegune psühholoogia ei oma veel küllalt jõudu ja tugevust, et puuduvad küllalt hästi plaanitsetud kasvatuslik meetod ja organisatsioon, et tõeliselt ja lõplikult lahendada neid inimsoo läbikäimise ja koostöö mõistatusi. Oleme tänapäeval sama võimeatud looma tõesti mõjukat rahuorganisatsiooni, nagu aastal 1820 inimesed polnud suutelised looma elektri-raudteesüsteemi. Kuid nii, nagu on teostunud viimane idee, võib ka esimese teokssaamine olla ainult ajaküsimus ¹⁾).

---

¹⁾ Ka need optimistlikud lootused on viimaste aastate sündmuste läbi saanud õige raske hoobi. Aga arvestades, et ajaloos on olnud pikki reaktsiooniaegu ka varem, ei tarvitse neid siiski pidada päris võimatuks. Toim. täh.

XI. Ühendriikide ekspansioon.

Maa-ala, kus liikluse alal toimunud uute leiutiste tulemused avaldusid kõige otsesemalt ja üllatavamalt, oli Põhja-Ameerika. Poliitiliselt Ühendriigid kehasitasid ja tema põhiseadus kristalliseeris XVIII sajandi keskpaiga liberaalseid ideid. Siin loobuti riigikirikust ja kuningakroonist, ei tahetud tiitleid, kaitsti väga innukalt eraomandit ja anti peagu igale täiskasvanud meeskodanikule hääleõigus. Hääletamisviis oli esialgu barbaarselt algeline ja selle tagajärjel poliitiline elu langes varsti hästiorganiseeritud parteide kontrolli alla, kuid see ei takistanud rahvastiku hulgas energia, algatusvõime ja üksmeele hoogsat arengut, mis kaugelt ületas kõik teiste kaasaegsete rahvaste juures senini nähtu.

Ja siis toimus see liiklemise kiirendus, millele oleme juhtinud tähelepanu juba eespool. On huvitav, et Ameerika, kes võlgneb kõige enam edusammudele liiklemise alal, on tundnud seda kõige vähem. Ühendriigid võtsid omaks raudtee, jõeariku, telegraafi jm., nagu oleksid need loomulikuks teguriks nende arengus. Aga seda nad polnud. Need leiutised lihtsalt sattusid tulema Ameerika ühtsuse päästmiseks parajal ajal. Tänapäeva Ühendriigid loodi algul jõeariku ja hiljem raudtee poolt. Ilma nendeta praegused Ühendriigid, see määratu mandriine rahvastervik, oluiks täiesti võimatu. Rahvastiku tung läände oleks olnud palju aeglasem. Võimalik, et see iialgi ei oleks ületanud suuri mandri keskpaigas asetsevaid lagendikke. Vajati peagu 200 aastat, et jõuda rannikult Missouri'ini, mis kaugeltki ei ulatu veel poole mandriini. Esimene sealpool jõge loodud riik oli auriku kaasabil a. 1821 kujunenud Missouri osariik. Kuid ülejäänud

maa-ala kuni Vaikse ookeanini vallutati paari aastakümnega.

Oleks huvitav kinolinal näidata Põhja-Ameerika kaart, alates aastast 1600, kusjuures väikesed punktid tähistaksid igäüks sada isikut, kuna tähekesed tähendaksid linnu sadade tuhandete elanikkudega.

Esimese 200 aasta kestes lugeja võiks näha neid täpikesi aegamööda ronivat rannikualadel ja laevasõiduks kõlvuliste jõgede kaldail, levides järk-järgult Indianasse, Kentucky'sse jm. 1810. a. paiku toimuks muutus. Jõgede läheduses tekiks elavnemine. Täpid muutuksid arvukamaks ja leviks laiemale. See oleks auriku mõju. Asustus leviks üle Kansase ja Nebraska, lähtudes mõnest tugipunktist suurte jõgede ääres.

Alates a. 1830 ilmuksid mustad raudteede-jooned. Ja nüüd väikesed mustad täpid enam lihtsalt ei roniks, vaid jookseksid. Nad ilmuksid nii kiiresti, nagu puistaks neid mingi külvimasin. Ja korraga ilmuksid siia ja sinna esimesed tähekesed, märgitsedes esimesi suuri sajatuhandelisi linnu. Esiialgu üks või kaks, siis terve hulk linnu — igäüks neist nagu mingi sõlm kasvavas raudteedevõrgus.

Ühendriikide kasvamine on sündmus, millel ei ole eelkäijat maailma ajaloos; see on uut laadi kogemus. Selline ühiskond ei oleks võinud tekkida varemalt, ja kuigi see oleks toimunud, ta oleks ilma raudteedeta ammu juba uuesti lagunenu. Ilma raudteedeta ja telegraafita olnuks Kaliforniat kergem valitseda Pekingist kui Washingtonist. Kuid see arvukas Põhja-Ameerika Ühendriikide rahvastik ei ole mitte ainult määratult kasvanud, vaid on säilitanud ka oma ühtluse. Ja ta on muutunud järjest ühtlasemaks. Tänapäeva San Francisco elanik sarnaneb New-Yorgi elanikuga rohkem kui Virginia elanik Uus-Britannia elanikuga

teotseb harmooniliselt. Ja lennuasjandus hakkab sellele suunale ikka enam kaasa aitama.

See suur Ühendriikide ühiskond on täiesti uuelaadne tegur ajaloos. Oli ju ennegi olnud suurriike, kus rahvastiku arv ületas 100 000 000, kuid need koosnesid paljudest rahvaist; ühtainsat nii suurearvulist rahvast ei ole varemil aegadel kunagi olemas olnud. Me nimetame Ühendriike riigiks, samuti kui näiteks Hollandit või Prantsusmaad. Kuid tõeliselt on need kaks nii erinevad nagu auto ja ühe-hobuse-kaarik. Nad on loodud eri aegadel ja erinevais olukordades ja nad peavad funktsioneerima erinevas tempos ja eri viisil.

Kuid teel sellele oleviku suurusele ja kindlusele ameeriklased elasid läbi tõsise konfliktiajastu. Jõeaurikud, raudteed, telegraaf ja nende tulemused ei ilmunud küllalt aegsasti, et ära hoida süvenevat huvide vastuolu liidu lõuna- ja põhjapoolsete riikide vahel. Esiimesed olid orjepidavad riigid; viimased olid riigid, kus kõik inimesed olid vabad. Raudteed ja aurikud esialgu ainult kiirendasid konflikti tekkimist nende juba kujunenud huvipiirkondade vahel. Kasvav ühtlustumine, mida põhjustasid uued transpordiabinõud, nõudis ägedamalt lahendust küsimusele, kas jääb võitjaks lõuna- või põhjapoolne meelsus. Kokkuleppeks puudusid väljavaated. Põhjapoolsetes vaim oli vaba ja individualistlik, lõunapoolsetes pooldati suuri istandusi ja teadliku eliidi valitsemist värvilise alistatud hulga üle.

Iga uus territoorium, mis korraldati riigiks, kui rahvastiku vool kaldus läände, sai kahe idee võitlusväljaks: kas pidi ta saama vabade kodanikkude riigiks või pidi seal maksvusele pääsema istanduste- ja orjapidamise-süsteem. Alates a. 1833 Ameerika orjusevastane ühing mitte ainult ei püüdnud takistada selle

institutsiooni levimist, vaid tegi ka kogu maal kihutustööd selle täielikuks lõpetamiseks. Tulemuseks oli avalik konflikt Tehhase vastuvõtmise puhul uniooni. Tehhas oli kuulunud Mehhiko vabariiki, kuid koloniseeriti laialdaselt orjust pooldavate osariikide elanike kude poolt. Ta eraldus Mehhikost, sai iseseisvaks a. 1835 ja liideti Ühendriikidega a. 1844. Mehhiko seadused olid keelanud orjuse Tehhases, kuid nüüd lõunariigid nõudsid siin orjapidamise vabaksandmist. Ja nad saavutasid selle.

Vahepeal meresõidu areng tõi Euroopast kasvaval hulgal sisserändajaid. See paisutas põhjariikide rahvarvu. Iowa, Wisconsin, Minnesota ja Oregon — kõik põhjapoolsed talupoegade maad — muutusid osariikideks ja andsid orjuse vastaseile ülekaalu nii senatis kui ka saadikutekojas. Puuvilla kasvatav lõunamaa, ärritatud sellest kasvavast neegrivastasest liikumisest ja kartes viimase mõjulepääsu kongressil, hakkas kõnelema unioonist lahkumisest. Lõunamaalased hakkasid unistama maavallutustest Mehhikos ja Lääne-Indias ja suurest Panamani ulatuvast ja põhjamaast eraldatud orjapidamise riigist.

Selle suuna vastase presidendi Abraham Lincolni uuesti ametisse valimisel a. 1860 lõunariigid otsustasid eralduda unioonist. Lõuna-Carolina võttis vastu „setsessiooni (= eraldumise) seaduse“ ja valmistus sõjale. Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana ja Tehhas liitusid temaga ja nõupidamisel Montgomery's (Alabamas) valiti Jefferson Davis „konföderatsiooni“ presidendiks ja võeti vastu põhiseadus, mis eriliselt rõhutas neegerorjade pidamise säilitamist.

Juhtus, et Abraham Lincoln oli tüüpiline rahvatõu esin-

daja, kes oli kasvanud pärast iseseisvussõda. Ta oli veetnud oma noorusaastad osa võttes üldisest rahvastiku voolust läände. Ta sündis Kentucky's (1809), viidi poisikesena Indianasse ja hiljem Illinoisi. Elu Indiana tagametsades oli noil aegadel vägagi karm; elamuks oli puuonn metsas ja ta kooliharidus oli juhuslik ning puudulik. Kuid ema õpetas teda varakult lugema ja Lincoln muutus kirglikuks lugejaks. 17-aastaselt oli ta pikk sportlik noormees, hea maadleja ja jooksja. Ta töötas mõne aja müüjana poes, liitus siis kellegi joodiku ärimehega ja tegi võlgu, mida ta ei suutnud täiesti tasuda lähema 15 aasta jooksul. A. 1834 — 25-aastaselt — ta valiti saadikutekotta Illinoisi osariigi esindajana. Siin oli orjuseküsimus eriliselt elav, sest orjust pooldava kongressipartei suureks juhiks oli Illinoisi saadik senaator Stephen A. Douglas. Douglas oli suurte võimetega ja tähtsa seisukohaga mees. Mitu aastat Lincoln võitles tema vastu kõnes ja kirjas, tõustes viimaks ta kõige ähvardavamaks ja lõppeks võidukaks vastaseks. Nendevahelise võitluse haripunktiks oli presidendi valimise võitlus 1860. aastal. 4. märtsil 1861 Lincoln kuulutati presidendiks ajal, kui lõunariigid olid juba avalikult lahti lõõnud liidu valitsusest Washingtonis ja alustanud sõjategevust.

Ameerika kodusõjas võideldi improviseeritud sõjavägedega, mis kasvasid järjekindlasti paarikümnelt tuhandelt sadade tuhandeteni, kuni lõpuks liidu vägedes oli üle miljoni mehe. Võideldi maa-alal Uuest Mehhikost kuni idapoolse mereni, kusjuures Washington ja Richmond olid peamisteks sihtkohtadeks. Ei kuulu meie ülesande raamidesse siin jutustada kasvavast energiast selles pikas võitluses, mis veeres edasi-tagasi Tennessee' ja Virginia mägedes ja metsades ja alla piki Mississippit. Toimusid kohutav laastamine ja inimeste tapmine. Rünnakule järgnes vasturünnak, lootus vaheldus meelega, ilmus uuesti, et uuesti pettuda. Mõnikord Washington näis langevat konföderaatide kätte; siis aga liidu väed tungisid Richmond'i lähedale. Väikearvulised ja tagavarade poolest vaesemad konföderaadid võitlesid väga osava kindrali Robert E. Lee' juhatusel. Liidu vägede juhtkond oli palju nõrgem. Kindraleid vahetati sageli, kuni lõpuks William T. Shermani ja Ulysses S. Grant'i ajal saavutati võit laastatud ja kurnatud lõuna üle. 1864. a. oktoobrikuus liidu vägi Shermani juhatusel murdis läbi konföderaatide vasaku tiiva ja marssis Tennessee'st üle Georgia rannikule otse läbi konföderatsiooni maa ja pöördus siis tagasi Carolinasse, jõudes konföderatsiooni vägede selja taha. Vahepeal Grant hoidis Lee' vägesid kinni Richmond'i all, kuni Sherman pärale jõudis. 9. aprillil 1865 Lee andis alla kogu

oma väega ja kuu aja jooksul kõik setsessionistlikud väed panid maha oma relvad. See oli konföderatsiooni lõpp.

See nelja-aastane võitlus tähendas Ühendriikide rahvale määratud ainelist ja moraalset pingutust. Osariikide autonoomia põhimõte oli paljudele väga südamelähedane ja põhi näis lõunale orjusest loobumist tõepoolest peale suruvat. Piirriikide vennad ja onupojad, isegi isad ja pojad pooldasid erinevaid tõekspidamisi ja sõdisid vaenulikkudes vägedes. Põhi tundis, et ta võitleb õigluse eest, aga küllaltki arvuka inimmassi meelest see polnud kõigutamatult õiglane tõekspidamine. Kuid Lincoln ei kõhelnud. Ta oli selge peaga mees keset seda suurt segadust. Ta võitles uniooni eest, ta võitles kogu Ameerika rahu eest. Ta suhtus vaenulikult orjusse, kuid õieti pidas ta orjapidamist teisejärguliseks küsimuseks: tema peamiseks nõudeks oli, et Ühendriike ei kistaks kaheks erinevaks ja vaenulikuks osaks.

Kui sõja algul kongress ja liidu kindralid püüdsid ülepeakaela teostada uuendusi, siis Lincoln pidurdas nende vaimustust. Alles jaanuarikuus 1865 oli olukord niivõrd küps, et kongress otsustas alaliseks kaotada orjuse põhiseadust täiendava artikliga. Sõda lõppes juba enne, kui osariigid kinnitasid selle paranduse.

Kui sõda venis aastaisse 1862 ja 1863 ja esimesed kired ja vaimustus kahvatasid, Ameerika elas läbi kõik sõjatüdimuse ja sõjavaenulikkuse faasid. President nägi oma selja taga reetjaid, vallandatud kindrleid, ebaotsekoheseid parteipoliitikuid ja kahtlevat ning väsinud rahvast; tema ees olid vaimustuseeta kindralid ja masendatud väeosad; ta peamiseks lohutuseks oli lootus, et Jefferson Davise olukord Richmond'is on vaevalt parem. Inglise valitsus käitus vaenulikult ja lubas konföderatsiooni agentidel Inglismaal varustada kolm kiiret röövlaeva, mis hävitasid Ühendriikide laevasõidu maailma meredel. Prantsuse sõjavägi Mehhikos tallas porisse Monroe' doktriini. Richmond'ist tuli varjatud ettepanekuid lõpetada sõda, jätta tülikäsimuse lahendamine hilisemate läbirääkimiste hoolde, sõlmida leping liidu ja konföderatsiooni vahel ja pöörduda ühiselt prantslaste vastu

Mehhikos. Kuid Lincoln ei tahtnud kuuldagi neist ettepanekuist, kuni uniooni ülemvõimu polnud tunnustatud. Ameeriklased võisid võidelda võõrastega ainult ühe, mitte kahe rahvana.

Ta hoidis koos Ühendriike pikil ning masendavail kaotuste ja asjatute pingutuste kuudel ja tülide ning kaduva julguse süngetil perioodidel; ja me ei kuule kordagi, et ta oleks oma ülesandest kõrvale kaldunud. Oli aegu, kus ei olnud midagi teha, kus ta istus Valges Majas vaikivana ja liikumatuna, kindla otsuse sünge kuju; oli aegu, kus ta lahutas oma meelt naljade ja vabade anekdootidega.

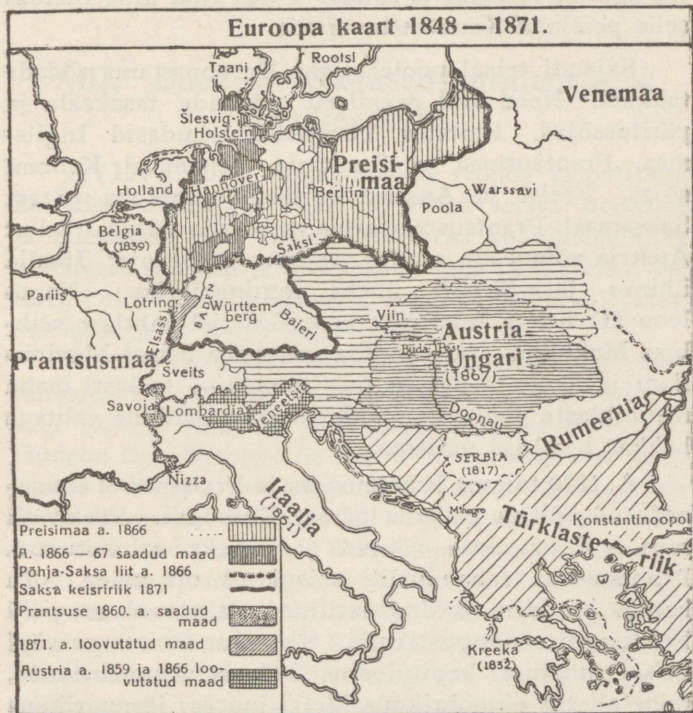
Ta nägi uniooni võitu. Ta jõudis Richmond'i päeval pärast selle alistumist ja kuulis Lee' kapituleerumisest. Ta läks tagasi Washingtoni ja 11. aprillil pöördus viimast korda rahva poole. Tema kõne teemiks olid lepitus ja lojaalse valitsuse loomine võidetud riikides. 14. aprilli õhtul ta läks Fordi teatrisse Washingtonis. Kui ta istus seal ning vaatas lavale, lasti talle selja tagant pähe kuul, mis surmas ta silmapilkselt; laskjaks oli keegi näitleja Booth, kel oli mingisugune viha tema vastu ja kes oli tähelepanematult roninud looži. Kuid Lincolni töö oli tehtud: unioon oli päästetud.

Sõja algul puudus raudtee Vaikse ookeani rannikuni; pärast sõda raudteed levisid kui kiiresti kasvav taim, kuni nad nüüd on kogu Ühendriikide määratu maa-ala haaranud, liitnud ja kokku põiminud üheks lahutamatuks vaimseks ja majanduslikuks tervikuks, mis on kõige suurem tõeline ühiskond maailmas — seni, kui Hiina lihtrahvas pole veel lugema õppinud.

XII. Saksamaa tõus esikohale Euroopas.

Oleme jutustanud, kuidas pärast Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni seikluste vapustusi Euroopas uuesti algas ebakindel rahuaeg, kus teatud määral moderniseeritult elustusid viiekümne aasta eest valitsenud poliitilised olukorrad. Uuendused terase käitlemise, raudteede ja aurikute alal ei toonud umbes sajandi keskpaigani kaasa silmapaistvaid poliitilisi

muutus. Kuid tööstuse arengust tingitud sotsiaalne pinevus kasvas. Prantsusmaa jäi väljapaistvalt rahu- tuks maaks. Revolutsioonile a. 1830 järgnes teine

a. 1848. Siis Napoleon III, Napoleon Bonaparte'i vennapoeg, sai presidendiks ja hiljem (1852) keisriks.

Tema algas Pariisi ümberehitamist ja muutis selle maalilisest ning ebatervishoidlikust XVII sajandi linnast ladinailmeliseks marmorist loominguks, millisena tunneme teda tänapäeval. Ta alustas ka Prantsusmaa

ümberehitamist ja muutis ta väliselt hiilgavaks moodsat imperialismi taotlevaks riigiks.

Ka Venemaa tsaar N i k o l a i I (1825—1856) muutus agressiivsemaks ja ründas Türgi riiki ning ihaldas selle pealinna Konstantinoopolit.

Sajandi teisel poolel algas Euroopas uus sõdade tsükkel. Need olid peamiselt võimude tasakaalu ja pärilussõjad. Kaitstes Türgimaad ründasid Inglismaa, Prantsusmaa ja Sardiinia Venemaad Krimmi sõjas. Preisi ja Austria võitlesid juhikoha pärast Saksamaal, Prantsusmaa aitas vabastada Põhja-Itaaliat Austria võimu alt, saades vastutasuks Savoja; Itaalia ühines järk-järgult üheks kuningriigiks. Napoleon III üritas Ameerika kodusõja ajal kahtlase seikluse Mehhikos; ta pani siia valitsema keiser Maximiliani ja jättis ta pea saatuse hoolde — ta lasti maha mehhiklaste poolt, kui võidukas Ühendriikide valitsus hakkas hambaid näitama.

A. 1870 toimus Prantsusmaa ja Preisi vahel ammuoodatud võitlus esikoha pärast Euroopas. Preisi oli seda võitlust ette näinud ja selleks valmistunud, Prantsusmaa rahanduslik seisukord oli mäda. Ta kaotus oli kiire ja dramaatiline. Sakslased tungisid Prantsusmaale augustikuus. Üks suur Prantsuse vägi keisri juhatusel kapituleerus Sedanis septembrikuus, teine alistus oktoobrikuus Metzi juures; jaanuarikuus 1871 langes pärast piiramist ja pommitamist Pariis sakslaste kätte. Rahu sõlmiti Frankfurdis. Selle järgi loovutati Saksamaale Elsassi ja Lotringi provints. Saksamaa liitus keisririigiks ilma Austriata ja Preisi kuningas täiendas Saksa keisrina Euroopa tseesarite peret.

Järgmise neljakümne kolme aasta jooksul Saksa-

maa oli juhtiv võim Euroopa mandril. 1877—78 toimus Vene-Türgi sõda ja pärast seda Euroopa piirid püsisid kolmkümmend aastat puutumatuina, välja arvatud vähemad muudatused Balkanil.

XIII. Uued meretagused aurulaeva- ja raudteeriigid.

XVIII s. lõpp oli lagunevate riikide ja pettunud koloniaalvallutajate ajajärk. Pikad reisirid Britannia ja Hispaania ning nende Ameerika kolooniate vahel takistasid emamaa ja tütarmaade vaba läbikäimist, seetõttu kolooniatest kujunesid uued ühiskonnad erineva meelsusega ja isegi erineva keelega.

A. 1815 kuulusid Briti impeeriumile: hõredasti rahvastatud ranniku, jõe ja järvede alad Kanadas ja suur metsik tagamaa, kus ainsaiks asustusteks olid Hudson Bay Kompaniile kuuluvad karusnahaga kauplemise keskused; siis kolmandik India poolsaarest Ida-India Kompanii valitsuse all; Healooteuse neeme rannikualad, mida asustasid mustad ja mässumeelsed hollandi asukad; mõningad kauplemisskohad Lääne-Aafrika rannikul, Gibraltari kaljud, Malta saar, Jamaika, mõningad vähemad alad Lääne-Indias, Briti Guajaana Lõuna-Ameerikas ja kurjategijate väljasaatmiseks määratud alad Austraalias ja Tasmaanias. Hispaaniale kuulusid Kuuba ja mõningad osad Filipiini saartest, Portugalile jäänused ta vanadest aladest Aafrikas. Hollandil oli mitmeid saari ja maid Ida-Indias ja Hollandi Guajaana, Taanil saar või paar Lääne-Indias. Prantsusmaale kuulusid üks või kaks saart Lääne-Indias ja Prantsuse Guajaana. Näis, et see on kõik, mis Euroopa võimud vajavad või kavatsevad vallutada üle-

jäänud maailmast. Ainult Ida-India Kompanii juures avaldus veel ekspansioonivaimu.

Sel ajal, kui Euroopa oli ametis Napoleoni sõadega, tegeles see kaupmeeste kompanii India vallutamise- ja kaubandusega. Ka pärast Viini rahu ta jätkas maa eksploateerimist, sõdade pidamist, saadikute saatmist teiste Aasia võimude juurde peagu iseseisva riigina, — riigina, kelle juures ilmnes tendents saata varandusi läände. Meie ei saa siin üksikasjaliselt jutustada, kuidas Briti Kompanii jõudis esikohale Indias kord ühe, kord teise võimu liitlasena, vallutades lõpuks kõik. Tema võim ulatus varsti Assamini. Ja aegamööda India kaart hakkas omandama tänapäevast ilmet; seal on terve rida pärismaisi riigikesi, mida hoiavad koos suured otseselt Briti valitsuse all olevad provintsid.

Ühe tõsise pärismaalaste mässu tagajärjel see suur Ida-India Kompaniile kuuluv riik liideti a. 1859 Briti krooni valdustega. India kuberner sai asekuningaks ja kompanii ülesanded langesid Briti parlamendi ees vastutavale ministrile. A. 1877 astuti veel samm edasi ja kuulutati kuninganna Victoria India keisrinnaks.

Tolleaegsed põhikorraldused seovad Indiat ja Inglismaad veel praegugi. India on ikka veel suurmoguli riik, ainult et suurmoguli on nüüd asendanud Suur-Britannia kroonitud vabariik. India valitsusviis ühendab absoluutse monarhia ebavoorusi demokraatliku ametkonna impersonaalsuse ja vastutustundetusega. Hindu, kes soovib esitada mõnd kaebust, ei saa minna ühegi nähtava monarhi juurde: tema keiser on ainult kuldne sümbol. Mida enam parlamendil on tegemist Briti asjadega, seda vähem tähelepanu langeb osaks Indiale, kelle saatus siis suuresti oleneb väikesest kõrgemate ametnikkude grupist.

Peale India ei arenenud ükski teine Euroopa ko-

loonia väga suureks, kuni raudteed ja aurikud hakkasid oma mõju avaldama. Arvukas kogu poliitikuid Inglismaal pidas meretaguseid valdusi kuningriigi nõrkuse allikaks. Austraalia asustused arenesid aegamööda, kuni a. 1842 väärtuslike vasselademetete ja a. 1851 kulla avastamine andis neile uut tähtsust. Liiklemisolude parandamine tegi ka Austraalia villa väga otsitud kaubaks Euroopas. Kanada polnud samuti kuigi edukas kuni a. 1849. Oli kestvaid tülisid ja tõsiseid rahutusi prantsuse ja inglise asukate vahel ja alles 1867. a. põhiseadus, mis muutis Kanada dominiooniks, vabastas maa seesmisest pinevusest. Raudtee muutis väljavaateid siingi. Ta võimaldas Kanadal samuti nagu Ühendriikidelgi laieneda läände, turustada vilja ja muid saadusi Euroopas ja hoolimata kiirest kasvust jääda keelelt, meelsuselt ja huvidelt üheks terviklikuks ühiskonnaks. Raudtee, aurik ja telegraafikaabel muutsid koloniaalse arengu olukorda täiesti.

A. 1840 lisandus Briti krooni koloniaalseile valdustele veel Uus-Meremaa.

Kanada oli esimene Briti valdus, mis kasutas uute transpordimeetoditega avanevaid majanduslikke võimalusi. Ka Lõuna-Ameerika vabariigid, eriti Argentiina hakkasid peagi oma looma- ja kohvikaubanduse alal tundma Euroopa turu lähedust. Peamisteks kaupadeks, mis eurooplasi meelitasid asustamata ja metsikuile aladele, olid seni olnud kuld või teised metallid, vürtsid, elevandiluu või orjad. Kuid rahvarvu kasvamine Euroopas XIX s. viimasel veerandil sundis valitsusi ümber vaatama toiduainete järele; teaduslikule uurimisele põhineva tööstuse arenemine tekitas uute toorainete tarbe: vajati igasuguseid rasvu, õlisid, kummi jm. Oli selge, et Inglismaa,

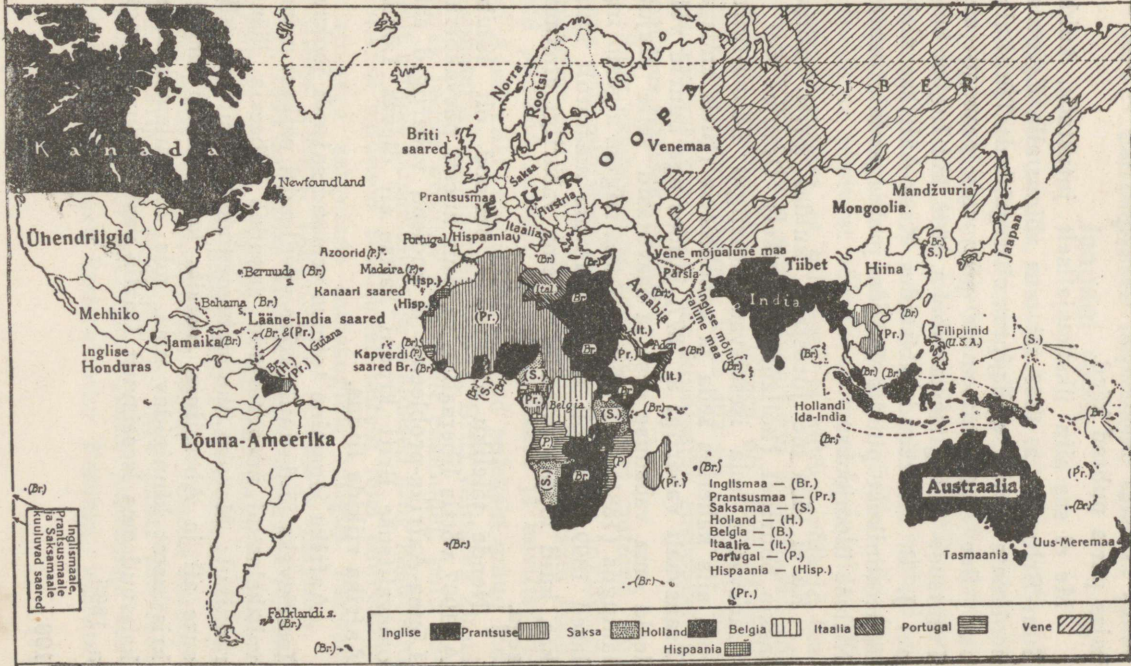
Holland ja Portugal lõikasid suuri kaubanduslikke kasusid troopikasaaduste abil. Pärast a. 1871 Saksa-
maa, varsti ka Prantsusmaa ja Itaalia hakkasid otsima
veel vabu toorainete alasid või orientaalseid maid,
mida võiks tulutoovalt moderniseerida.

Uus võitlus maailma pärast algas igal pool peale
Ameerika, kus ühine kinnipidamine Monroe' doktriinist
takistas selliseid seiklusi ka poliitiliselt kaitsetuis
riikides.

Euroopale lähedal asetseb Aafrika manner, täis
ebamääraselt tuntud võimalusi. A. 1850 see oli musta
salapära manner, ainult rannik ja Egiptus olid tun-
tud. Puudub ruum siinkohal jutustada uurijate ja
seiklejate erakordsest saatusest, kes tungisid Aafrika
saladustesse; neile järgnesid peagi uued vallutajad
— kaupmehed, asunikud ja teadlased. Avastati ime-
likke rahvatõuge (kääbused), tundmatuid loomi,
suurepäraseid puuvilju, lilli, putukaid, hirmsaid hai-
gusi, toredaid metsi ja mägesid, määratud sisemaisi
järvi, hiiglaslikke jõgesid ja koski — avanes tõeline
uus maailm. Zimbabwe juures avastati isegi jäänu-
seid mingist tundmatust hävinud varasemast tsivili-
satsioonist. Siia uude maailma tulid eurooplased ja
leidsid siin püssi juba araabia orjakauplejate käes
tarvitusel olevat ning neegrite rahuliku elu häiritud.

Poole sajandi jooksul, aastaks 1900, Aafrika oli
kaardistatud, läbi uuritud, hinnatud ja Euroopa või-
mude vahel — ka ära jagatud. Selles võistluses pöö-
rati vähe tähelepanu pärismaalaste heaolule. Araabia
orjakauplejaid ohjeldati, kuid kummi ahnitsemine,
mida toorel kujul saadi Belgia Kongost ja mida ko-
guma sunniti pärismaalasi, viis kohutavate metsikus-
teni ja teravnes hirmsaiks kokkupõrkeiks kogemus-
teta Euroopa ametnikkude ja pärismaise rahvastiku

Euroopa asumaad a. 1914

(Br.)
Inglismaale,
Prantsusmaale
ja Saksamaale
kuuluvad saared

- Inglismaa — (Br.)
- Prantsusmaa — (Pr.)
- Saksamaa — (S.)
- Holland — (H.)
- Belgia — (B.)
- Itaalia — (It.)
- Portugal — (P.)
- Hispaania — (Hisp.)

vahel. Ühelgi asjaomasel Euroopa riigil ei ole ses asjas päris puhtad käed.

Me ei saa siin üksikasjaliselt jutustada, kuidas Suur-Britannia a. 1883 sai oma võimu alla Egiptuse, hoolimata faktist, et Egiptus oli tegelikult Türgi riigi osa. See maa-ahnitsemine põhjustas peaaegu sõja Prantsuse- ja Inglismaa vahel a. 1898, kui Inglise kolonel J. B. Marchand läbistades Kesk-Aafrikat alates läänerrannikust püüdis Fašoda juures endale haarata Niiluse ülemjooksu.

Ka ei jõua me jutustada, kuidas Briti valitsus laskis buuridel (hollandi asunikel) Oranje jõel ja Transvaalis luua iseseisvad vabariigid Lõuna-Aafrikas, siis kahetses seda ja annekteeris (liitis endaga) Transvaali vabariigi a. 1877, kuidas aga buurid võitlesid oma vabaduse eest ja saavutasid selle Majuba lahingus (1881). Uut sõda mõlema riigiga algasid inglased 1899. See oli inglise rahvale määratult kulukas, kuid lõppes viimaks mõlema vabariigi alistumisega.

Nende täieliku alistumise periood oli lühike. A. 1907 võttis liberaalide valitsus uuesti päevakorrale Lõuna-Aafrika-probleemi ja endised vabariigid said omavalitsuse Briti krooni kaitse all olevas Lõuna-Aafrika riikide liidus.

Aafrika jagamine toimus veerand sajandi jooksul. Iseseisvaks jäid ainult kolm võrdlemisi väikest maad: vabakslastud neegerorjade asundus Libeeria läänerrannikul; Maroko ühe muhamediusulise sultani valitsuse all ja Abessiinia, metsik, kummalisest ürgsest kristlusest kinnipidav maa, mis oli tulemusrikkalt kaitsnud oma iseseisvust Itaalia vastu Adua lahingus a. 1896.

XIV. Eurooplaste rünnakud Aasias ja Jaapani tõus.

On raske uskuda, et suur hulk inimesi tõesti sallis püsiva korraldusena seda Aafrika kaardi värvimist Euroopa värvidega. Ajutisi paremusi, mis eurooplastel saavutasid muu maailma üle mehaanilise revolutsiooni abil, võtsid paljud, kes näiteks midagi ei teadnud mongolite vallutustest, kindla tõendina eurooplaste püsivast võimest inimkonda juhtida. Ei suudetud mõista, et hiinlased ja hindud võiksid teaduslikku tööd teha sama edukalt kui prantslased või inglased. Nad uskusid, et läänes oli sünnipäraseid intellektuaalseid võimeid, kuna ida oli loomult laisk ja konservatiivne, ja et see kindlustas eurooplastele maailmas alatiseks esikoha.

Selle ekshibitsiooni tagajärg oli, et mitmed Euroopa välisministeeriumid hakkasid võidu inglasega ahnitsema mitte ainult metsikuid ja arenemata maid, vaid püüdsid haarata ka rahvarikkaid ja tsiviliseeritud Aasia riike, nagu need rahvad polekski muud kui toormaterjal ekspluateerimiseks. Briti valitseva klassi juures Indias avalduv seesmiselt ebakindel, kuid väliselt hiilgav imperialism ja laialdased ning kasulikud Hollandi valdused Ida-Indias täitsid teisi suurvõime unistustega saavutada samasugune hiilgus Pärsias, laostuvas Türgis, Taga-Indias, Hiinas ja Jaapanis.

A. 1898 Saksamaa haaras endale Kiaotšou Hiinas, Britannia vastas Vei-hai-vei vallutamiseks; järgmisel aastal venelased omandasid Port Arthuri. Kogu Hiinas loitis viha eurooplaste vastu. Toimus eurooplaste ja kristlaste tapmisi; a. 1900 püüti hävitada Euroopa saatkondi Pekingis. Ühiste jõududega korraldasid eurooplastel karistusretke Pekingi, vabasta-

sid saatkonnad ja omastasid hulga väärtuslikku varandust. Venelased okupeerisid hiljemini Mandžuuria ja a. 1904 inglased tungisid Tiibetisse...

Kuid nüüd ilmus suurriikide võitlusväljale uus jõud — Jaapan. Seni oli Jaapan inimsoo ajaloos mänginud väikest osa; tema eraldatud tsivilisatsioon ei olnud palju kaasa aidanud inimsoo saatuse kujundamisel; ta on saanud palju, aga andnud vähe. Jaapanlased on mongoli tõugu. Nende tsivilisatsioon, nende kiri, nende kirjanduslikud ja kunstilised traditsioonid pärinevad hiinlaste omist. Nende ajalugu on huvitav ja romantiline. Kristliku ajaarvamise esimesil sajandil neil tekkisid feodalism ja rüütli-seisus; nende rünnakud Koreas ja Hiinas on idamaine võrdkuju Inglise-Prantsuse sõdadest. Jaapanil tekkisid esimesed kokkupuuted Euroopaga XVI sajandil; a. 1542 mõned portugallased jõudsid sinna ühes hiina purjekas ja 1549 jesuiidimisjonär François Xavier alustas seal õpetamist. Esiailgu jaapanlased tervitasid suhtlemist Euroopaga ja misjonäride töö oli edukas. Keegi William Adams sai kõige mõjukamaks eurooplastest nõuandjaks Jaapanis ja õpetas siin suurte laevade ehitamist. Jaapanis ehitatud laevadega reisiti isegi Indiasse ja Peruuusse. Siis sugenes keerulisi tülisid Hispaania dominiiklaste, Portugali jesuiitide ja Inglise ning Hollandi protestantide vahel, kes kõik hoiatasid jaapanlasi üksteise poliitiliste sihtide eest. Jesuiidid hakkasid budhiste isegi jälitama ja solvama. Lõpuks jaapanlased jõudsid otsusele, et eurooplastel on võimatult tüütud ja katoliiklik kristlus eriti on ainult paavsti ja juba Filipiini saart omava Hispaania poliitika tööriistaks. Algas suur kristlaste tagakiusamine. A. 1638 Jaapan suleti täielikult eurooplastele ja jäi suletuks 200-ks aastaks.

Selle kahe sajandi jooksul jaapanlased olid täiesti eraldatud muust maailmast, nagu nad oleksid elanud mõnel teisel planeedil. Oli keelatud ehitada laevu millekski muuks kui rannasõiduks. Ükski jaapanlane ei tohtinud minna välismaale, ükski eurooplane astuda Jaapani pinnale.

Selle kahesaja aasta jooksul Jaapan elas mingis maalilises feodalismis, kus umb. 5% rahvastikust, *samuraid* ehk sõjamehed ja aadel ning nende perekonnad, piiramatult türanniseerisid ülejäänud rahvast. Vahepeal muu maailm sammus edasi laiemate perspektiivide ja uute võimuallikate suunas. Võõraid laevu möödus sagedamini Jaapanist; mõnikord laevu hukkus ja maabus meremehi. Hollandi asundus Dešima saarel oli ainsaks lüliks välismaailmaga ja siitkaudu tuli hoiatusi, et Jaapan ei pea sammu lääne-maailmaga. A. 1837 üks laev purjetas Jedo lahte ime-liku kriipsude ja tähtedega lipu all, pardal mõningad jaapani meremehed, keda ta oli välja õngitsenud Vaiksest ookeanist. Laev aeti ära kahurilasuga. See lipp ilmus varsti jällegi teistel laevadel. A. 1849 ta ilmus nõudma kaheksateistkümne laevahuku tõttu maale sattunud ameerika meremehe vabastamist. 1853. a. ilmus neli Ameerika sõjalaeva Perry' juhatusel ega lasknud end ära ajada. Nad jäid ankrusse keelatud vetes ja saatsid saadikud Jaapani kahe valitseja juurde. A. 1854 Perry tuli uuesti kümne aurulaevaga, mis olid varustatud pikkade püssidega, ja tegi ettepanekuid kauplemiseks ja läbikäimiseks. Jaapanlastel ei olnud jõudu tõrkuda. Perry maabus 500-mehese kaitsesalgaga lepingu allakirjutamiseks. Suured rahvahulgad vaatlesid neid läbi tänavate marssivaid külalisi teisest maailmast.

Venemaa, Holland ja Inglismaa järgnesid Ameerika

rika eeskujule. Keegi aadlik, kelle valdused asusid Šimonoseki merekitsuse ääres, tulistas kord võõraid laevu, kuid Briti, Prantsuse, Hollandi ja Ameerika sõjalaevade pommid hävitasid ta kindlustused ja pilutasid laiali ta mehed. Kiotos ankrusse heitnud laevastik lõpuks (1865) surus peale lepingute ratifitseeringu, mis avasid Jaapani muule maailmale.

Need sündmused alandasid jaapanlasi sügavasti. Üllatava energia ja intelligentsiga nad asusid oma kultuuri ja haldust tõstma Euroopa tasemele. Kunagi inimsoo ajaloo jooksul ei ole ükski suur rahvas saavutanud sellist kiiret edu nagu siis Jaapan. A. 1866 ta oli keskaegne riik, fantastiline karikatuur äärmisest romantilisest feodalismist; a. 1899 olid jaapanlased täiesti euroopalik rahvas, samal tasemel kõige edenumate Lääne-Euroopa võimudega. Jaapani kiire areng hajutas täiesti veende, et Aasia on Euroopast taga paratamatult ja lootusetult. Võrreldes temaga eurooplaste edusammud tundusid olevat aeglased.

Me ei saa siin jutustada üksikasju Jaapani-Hiina sõjast 1894—95. See demonstreeris Jaapani läänestumist. Tal oli tubli euroopalik armee ja väike, kuid tubli laevastik. Tema uuestisündi tunnustasid Britannia ja Ühendriigid, kuid teised suurvõimud, kes Aasias ikka otsisid „uusi Indiaid“, ei mõistnud seda veel. Vene tungis läbi Mandžuuria Koreasse. Prantsusmaa oli end maksma pannud Tongkingis ja Annamis, Saksamaa otsis näljaselt uusi asundusi. Need kolm võimu takistasid Jaapanit ära kasutamast Hiina-sõja tulemusi. Ta oli kurnatud võitlusest ja — teda ähvardati uuesti sõjaga.

Jaapan tõmbus ajutiselt tagasi ja koondas jõude. Kümne aasta pärast oli ta valmis sõjaks Venemaaga, sõjaks, mis tähendas murrangut Aasia ajaloos ja pi-

durdas eurooplaste ülbet edasitungi seal. Vene rahvas oli süütu ja ebateadlik sellest võitlusest, mida talle peale suruti teisel pool maakera, ja targemad Vene riigimehed ei soovinud neid asjatuid rünnakuid. Kuid tsaari ümbritses rühm rahanduslikke seiklejaid, muude hulgas ka tsaari onupojad — suurvürstid. Nad olid tõsiselt arvestanud loodetava Mandžuuria ja Hiina ekspuaterimist ega tahtnud kuuldagi taganemisest. Nii algas arvukate Jaapani vägede transport üle mere Port Arthuri ja Koreasse ja lõputute rongitäite vene talupoegade saatmine Siberi raudtee kaudu — surema kaugetel lahinguväljadel.

Halvasti juhitud ja ebaausalt varustatud vene lased kaotasid nii maal kui merel. Vene Balti mere laevastik purjetas ümber Aafrika, et täielikult hävineda Tsušima merekitsuse juures. Revolutsiooniline liikumine vene rahva seas, keda vihastas muu hulgas ka see kauge ja põhjuseta taplemine, sundis tsaari sõda lõpetama. Ta andis Jaapanile tagasi a. 1875 vene laste poolt omandatud lõunapoolse osa Sahhalini saarest, evakueeris Mandžuuria ja loobus Koreast. Eurooplaste vägivaldne sissetung Aiasiasse oli lõppemas ja Euroopa pidi hakkama oma katsesarvi tagasi tõmbama.

Järelsõna.

Kahekümnenda sajandi algul teravnesid vahekorrad Euroopa riikide vahel veelgi. Suurenev relvastumine ja üha enam tunduv vastastikune võistlus majanduse alal põhjustas üldise umbusalduse tekkimist. Iga väikesemgi konflikt ähvardas paisuda suureks rahvusvaheliseks probleemiks ja võis põhjustada sõda. Kuigi tehti mitmed katsed kokkulepete saavutamiseks relvastuse vähendamise alal ja muis tüliküsimuses, ei andnud need püüded soovitud tulemusi. Euroopa eraldus kaheks vaenulikuks leeriks ja arvete õiendamine sõjalisel teel muutus vaid ajaküsimuseks. 1914. a. puhkenud Maailmasõda ei suutnud aga ikkagi tuua lahendust ja riikide-vahelised tülid kestavad tänapäevani, samuti nagu jätkub relvastumine ja püsib sõjahädaoht.

Kuid kõigest sellest on „Elavas Teaduses“ ilmunud juba teisi ja pikemaid ülevaateid, kõigepealt käesoleva töö autorilt: „Suur Maailmasõda, selle järelaeg ja inimsoo tulevikusihid“. Edasi kujutavad seda arengut A. Piip teoses „Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti“, Gr. Bienstock teoses „Euroopa ja maailmapoliitika“ ja „Eesti Kroonikate“ välispoliitilised ülevaated alates a. 1932.

Kronoloogiline tabel.

P. Kr.

- 1500 Karl V sünd.
- 1509 Henry VIII saab Inglismaa kuningaks.
- 1517 Lutheri teesid Wittenbergis.
- 1520 Suleiman Hiilgava riik ulatub Bagdadist Ungarini.
- 1527 Saksa palgasõdurite vägi laastab Rooma.
- 1529 Suleiman piirab Viini.
- 1530 Karl V kroonitakse. Henry VIII alustab tüli paavstiga.
- 1540 Jesuiitide ordu kinnitamine.
- 1546 Martin Luther sureb.
- 1547 Ivan IV võtab endale tsaaritiitli.
- 1556 Karl V loobub troonist.
- 1603 James I Inglismaa ja Šotimaa kuningaks.
- 1620 New Plymouth'i koloonia asutamine Põhja-Ameerikas.
- 1625—1649 Charles I Inglismaa kuningas.
- 1626 Sir Francis Bacon sureb.
- 1643 Louis XIV algab oma 72-aastast valitsusaega.
- 1648 Vestfaali rahu. Holland ja Šveits saavad vabariikideks, Preisimaa tähtsus tõuseb.
- 1649 Inglise kuninga Charles I hukkamine.
- 1658 Cromwell'i surm.
- 1660—1685 Charles II Inglismaa kuningas.
- 1674 Uus Amsterdam saab lõplikult Inglismaale.
- 1689—1725 Peeter Suur.
- 1701 Friedrich I kroonitakse Preisi kuningaks.
- 1713—1786 Preisi kuningas Friedrich Suur.
- 1715—1774 Louis XV.
- 1756—1763 Seitsmeaastane sõda.
- 1769 Napoleon Bonaparte'i sünd.
- 1774 Louis XVI valitsuse algus.
- 1776 Põhja-Ameerika Ühendriikide iseseisvuse deklaratsioon.
- 1783 Inglismaa- ja Ühendriikide-vaheline rahu.
- 1789 Generaalstaatide kokkutulek Prantsusmaal. Bastille' vallutamine.
- 1791 Kuninga põgenemine Varennes'i.
- 1792 Algab sõda Prantsusmaa ja Preisi ning Austria vahel. Volney lahing. Prantsusmaa muutub vabariigiks.
- 1793 Louis XVI hukkamine.
- 1794 Robespierre'i hukkamine.
- 1795 Direktoorium. Napoleoni edukas sõjakäik Itaaliasse.
- 1798 Napoleoni retk Egiptusse.
- 1799 Napoleon saab suure võimuga esimeseks konsuliks.
- 1804 Napoleon saab keisriks.

- 1806 Jena lahing.
 1812 Napoleoni taganemine Moskvast.
 1814 Napoleon sunnitakse troonist loobuma. Louis XVIII.
 1824—1830 Charles X.
 1825 Nikolai I. Esimene raudtee Stocktoni ja Darlingtoni vahel.
 1829 Kreekamaa saab iseseisvaks.
 1830 Rahutusi Prantsusmaal, Belgias ja Poolas.
 1837—1901 Kuninganna Victoria.
 1852 Napoleon III saab Prantsusmaa keisriks.
 1854—1856 Krimmi sõda.
 1856—1881 Aleksander II Venemaal.
 1861 Viktor Emmanuel esimene Itaalia kuningas. Abraham Lincoln saab Ühendriikide presidendiks. Algab Ameerika kodusõda.
 1870 Napoleon III kuulutab Preisile sõja.
 1871 Pariisi langemine. Preisi kuningas saab Saksa keisriks. Frankfurdi rahu.
 1878 Berliini kongress. Algab relvastatud rahu.
 1888—1918 Wilhelm II.
 1912 Hiina saab vabariigiks.
 1914—1918 Maailmasõda.

Soovitavat kirjandust.

- Adamson, J.*, Uusaeg I—III. Tartu, 1937.
Bergmann, J., Napoleon ja eelviimane ilmasõda. Tartu, 1921.
Blos, H. Prantsuse revolutsioon. Tallinn, 1923.
Bienstock, Gr., Euroopa ja maailmapoliitika. Elav Teadus nr. 60. Tartu, 1936.
Fuëter, Ed., Weltgeschichte der letzten hundert Jahre. Zürich, 1921.
Konks, J., Uusaeg. Tartu, 1936.
 — Uus- ja uusim aeg. Tartu, 1937.
Piip, A., Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Elav Teadus nr. 11. Tartu, 1932.
Tarvel, P., Kõige uuem aeg. 1789—1914. I—II. Tartu, 1921—1923.
Wells, H. G., Suur Maailmasõda, selle järelaeg ja tulevikusihipid. Elav Teadus nr. 1. Tartu, 1932.

Sisukord.

	Lk.
I. Reformatsioon ja katoliku kirik	5
II. Keiser Karl V	10
III. Poliitiliste katsetuste ajastu; ainuvalitsusest, parlamentidest ja vabariiklusest Euroopas . .	20
IV. Uued eurooplaste riigid Aasias ja merede taga	32
V. Ameerika vabadussõda	37
VI. Prantsuse revolutsioon ja monarhia jaluleseadmine Prantsusmaal	42
VII. Ebakindel rahu Euroopas Napoleoni languse järelajal	54
VIII. Eluliste teadmiste arendamine	59
IX. Tööstuslik revolutsioon	68
X. Moodsate poliitiliste ja ühiskondlikkude ideede areng	73
XI. Ühendriikide ekspansioon	85
XII. Saksamaa tõus esikohale Euroopas	92
XIII. Uued meretagused aurulaeva- ja raudteeriigid	95
XIV. Eurooplaste rünnakud Aasias ja Jaapani tõus	101
Järelsõna	106
Kronoloogiline tabel	107
Soovitavat kirjandust	108

Käesolevas raamatus esinevad kaardid on valmistatud ingliskeelsete originaalide järgi. Seetõttu mõned nimed kaartidel on jäänud ingliskeelsel kujul. Nende eestikeelsed vasted on:

- Kaart lk. 12 Styria — Steiermark.
- "   " 29 Berlin — Berliin.
- "   " 52 Ratisbon — Regensburg.
- "   " " Alexandria — Aleksandria.
- "   " 53 Corfu — Korfu.
- "   " " Rhine — Rein.
- "   " 99 Guiana — Guajaana.

ELAV TEADUS NR. 1—47.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
- " 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
- " 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
- " 4. Otstarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Rimmel.
- " 5. Vana-maailma hukkimine. Kirj. prof. G. Ferrero.
- " 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
- " 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
- " 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. prof-d Hearnshaw ja Cole.
- " 9. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
- " 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
- " 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
- " 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
- " 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep.
- " 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig.
- " 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
- " 16. Eesti Kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
- " 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
- " 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
- " 19. Lapsepõlv ja iseloom. Kirj. A. Elango.
- " 20. Rõivastuskunst ja mood. Kirj. A. Rimmel.
- " 21. Enesearendus ja edasiõppimine. Kirj. A. Kurvits.
- " 22. Itaalia renessanss I. Kirj. prof. W. Söderhjelm.
- " 23. Sissejuhatus kunstivooludesse. Kirj. A. Aspel.
- " 24. Romantika ja realism. P. Kogani jt. järgi H. Paukson.
- " 25. Lühike eesti kirjanduslugu. Kirj. Fr. Tuglas.
- " 26. Erakonnad Eestis. Kirj. E. Laaman.
- " 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine. Kirj. prof. K. Ramul.
- " 28. Eesti Kroonika 1933. Kirj. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino. V. Koern.
- " 30. Raamat ja tema sõbrad. Kirj. Fr. Puksov.
- " 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs. Kirj. K. Holtzmeier.
- " 32. Aine saladused. Aatomid ja molekulid. Kirj. W. Bragg.
- " 33. Uued teed toitluses. Kirj. O. Kesk.
- " 34. Elekter igapäevases elus. Kirj. A. Põdrus.
- " 35. Aur, tuli ja vesi. Jõumasinad. Kirj. E. Kokker.
- " 36. Mis on „hing“? Kirj. prof. dr. Eino Kaila.
- " 37. Uuem eesti kunst. Kirj. R. Paris.
- " 38. Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatsed. E. Laaman.
- " 39. Eesti Kroonika 1934. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 40. Prantsusmaa ja Euroopa. Kirj. A. Aspel.
- " 41. Vana-Eesti rahvakultuur. Kirj. G. Ränk.
- " 42. Meie metsloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
- " 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik. Kirj. dr. med. H. Madisson.
- " 44. Mis on elu? Bioloogia põhiküsimusi. Kirj. V. Lao.
- " 45. Maailma usundid. Kirj. prof. E. Tennmann.
- " 46. Mis on „vaim“? Kirj. prof. Eino Kaila.
- " 47. Meie koduloomad. Kirj. K. A. Hindrey.

ELAV TEADUS NR. 48—80.

- Nr.48. Poliitilised peavoolud. Redig. prof. P. Tarvel.
„ 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Redig. O. Urgart.
„ 50. Eesti Kroonika 1935. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
„ 51. Lühike eesti raamatu ajalugu. Kirj. Jaan Roos.
„ 52. Inglased, nende iseloom ja Inglismaa. Kirj. André Maurois.
„ 53. Sport ja kehaline kasvatus. Kirj. A. Klumberg-Kolmpere.
„ 54. Eesti ühiskond. Kirj. Ed. Laaman.
„ 55. Eesti rahvakunst. Kirj. Tiiu Kadak.
„ 56. Lood filosoofia ajaloost I. Kirj. Will Durant.
„ 57. Maailmaruum ja tähed. Kirj. A. Kipper.
„ 58. Naine ja naisliikumine. Kirj. Vera Grüntal-Poska.
„ 59. Korporatiivne ühiskond. Kirj. Juhan Vilms.
„ 60. Euroopa ja maailmapoliitika. Kirj. Gr. Bienstock.
„ 61. Lood filosoofia ajaloost II. Kirj. Will Durant.
„ 62. Eesti Kroonika 1936. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
„ 63. Eesti majandus. Janusson, Joa, Krepp, Rannes, Asper jt.
„ 64. Lühike maailma ajalugu I. Kirj. H. G. Wells.
„ 65. Lood filosoofia ajaloost III. Kirj. Will Durant.
„ 66. Läti kultuurilugu. Kirj. M. Pukits.
„ 67. Hüpnos ja sugestioon. Kirj. A. Kronfeld.
„ 68. Lühike maailma ajalugu II. Kirj. H. G. Wells.
„ 69. Eesti ürgaeg. Kirj. R. Indreko.
„ 70/71. Kirjad emale I—II. Kirj dr. med. W. Stekel.
„ 72. Käekiri ja iseloom. Kirj. F. Wittlich.
„ 73/74. Abielu ja armastus. Kirj. A. Elango.
„ 75. Eesti Kroonika 1937. Tammer, Taklaja, Kalamees, Elango jt.
„ 76/77. Tänapäeva Saksamaa. Kirj. Ed. Laaman ja L. Kahkra.
„ 78. Tänapäeva Ameerika. Kirj. H. Mäelo.
„ 79. Kirjad emale III. Kirj. dr. med. W. Stekel.
„ 80. Önnelikud skandinaavilased. Kirj. E. Schreiber. jt.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—; 12 eri raamatu hind a Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—.

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50, 1 raamat Kr. —.50; rahvaraamatukogu-kõide Kr. —.40 iga raamat.

Alaseeria **Uue kodu käsiraamatud** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ning nägus as kalingurkõites Kr. 6.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aastakäiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja **EESTI KIRJANDUSE SELTSILT TARTUS.**

Lugupeetud lugejaid palutakse teatada oma arvamusi ja soove Elava Teaduse kohta.

Euroopa, maailmapoliitika ja sõjahädaohu piirkonnad.

Sissejuhatus poliitikasse VII. Kirjutanud Gr. Bienstock, tõlkinud N. Andersen, redigeerinud ja täiendanud prof. A. Piip. 112 lk., 4 kaarti.

S i s u k o r d: Pärastsõjasest ajast sõjaeelseni. I. Euroopa vastuolud. II. Planeedi jaotus. II. Maailmapoliitika kui probleem. Järelsõna. Lisaks. Kirjandust.

Kas ja kus puhkeb uus sõda? See on elu- ja surmaküsimus miljonitele, õnne- või õnnetuseküsimus meile kõigile. Selle praegu nii põneva küsimuse selgitust on vaja igaihele.

Juba varem on „Elavas Teaduses“ ilmunud prof. A. Piibu teos „Praegune maailmapoliitika ja Eesti“, kus sissejuhatavalt selgitatakse suuri maailmapoliitilisi jõurühmitisi ja huvipiirkondi. Käesolev teos sobib suurepäraselt selle jätkuks, andes meile väga tiheda ja elava ülevaate kõigist neist reaalseist võitlustest, mis uuemal ajal nende jõurühmade vahel on peetud, ja sihtidest, mille poole nad praegu püüavad, hoolimata nii järjest kasvavast uue maailmasõja hädaohust. Nii on see teos ühtlasi faktirikas ajalugu kogu uuemast ajast kui ka sissejuhatus oleviku- ja tulevikusündmuste mõistmiseks. Kõik „Elava Teaduse“ numbrid on aktuaalsed, aga see teos on neist veel kõige päevakohasem, kindlasti tarvilik ja huvitav igale ajalehelugejale.

„Raamat on vajalikuks allikaks kõigile neile, kes tahavad saada vähegi ülevaatlisku pilti praegusest maailmapoliitikast ja -seisukorrast.“ Al. Loring, „Eesti Kool“ nr. 2, 1937.

„Väike on nende arv, kes selgesti enesele ette kujutavad ja hästi mõistavad suurpoliitika keerdkäike, ajaloost või majanduslikkudest huvialadest tingitud vastuolusid.

Bienstock, varustatud ulatusliku materjaliga, kirjeldab selgelt ja ülevaatlikut kõiki maailmapoliitika tänapäeva põhiprobleeme. Euroopa ei ole enam maailma võimukeskus. See on ikka enam nihkumas teisele poole „Suurt Lompi“ ja Uurali mägede taha.

Kes tahab teadlikult jälgida maailma sündmuste arenemiskäiku, mis täna või homme võib juba olla ta enese saatuseks, see vajab teejuhti selles labürindis. Bienstocki raamat on seks juhiks.“

„Rahva Sõna“ 19. VI 1936.

H. G. WELLS

Lühike maailma ajalugu

Vaevalt midagi maailmas võib olla inimestele nii sügavalt huvitav kui inimsoo enda ajalugu. See on aastatuhandete eepos, täis veriseid võitlusi, ülekohut ja kokkuvõetamisemisi, aga ka määratud inimkultuuri ülesehitust, ennastohverdavaid vägitegusid ja järkjärgulist edasijõudmist, kõigest hoolimata. Kahjuks on harilikud ajaloo käsi- ja õpperaamatud liiga suured ja kallid, kuid ka sisuliselt liiga ülekoormatud üksikasjadega, liiga rasked selleks, et ajaloo üldhuvitavaid tõdesid tõesti kanda igamehe teadvusse. Selles suhtes ainulaadne erand on kuulsa inglise romaanikirjaniku Wellsi teos, mis ainult 300-l leheküljel tõesti oskab esile tõsta inimsoo ajaloo ja arengu kõige olulisemad jooned. Seejuures pole ta ometi mitte kuiv konspekt, vaid ümberpöörduvalt: seda võib lugeda nagu romaani, mille peategelaseks on kogu maailm.

Tervikliku H. G. Wellsi ajalooteose moodustavad järgmised viis „Elava Teaduse“ numbrit:

ELU JA INIMESE PÕLVNEMINE

**LÜHIKE MAAILMA AJALUGU I, II ja III
SUUR MAAILMASÕDA**

Iga raamat 1 kr., köites 1 kr. 50 s.

EESTI KIRJANDUSE SELTS

HIND 1 KROON